

**ÓZBEKSTAN RESPUBLİKASÍ JOQARÍ HÁM
ORTA ARNAWLÍ BİLİM BERİW MİNİSTRLİĞİ**

**BERDAQ ATÍNDAGÍ QARAQALPAQ MÁMLEKETLİK
UNİVERSİTETİ**

Qol jazba haqqında

UDK: 070

MAGİSTRATURA BÓLİMİ

5A 220101 – Jurnalistika (xızmet túrleri) qánigeligi

2-basqış magistrantı

TURESHOVA SARBÍNAZ MURATOVNAını

**HÁZİRGİ DÁWİR QARAQALPAQ PUBLİCİSTİKASÍNÍN
POETİKASÍ**

atamasındağı

Magistr akademiyalıq dárejesin alıw ushın jazılğan

DİSSERTACIYA

MAKda jaqlawğa ruqsat berildi

Magistratura bólimi bashlıqı:

_____ yu.i.k. doc. **Gulimov A.**

Kafedra bashlıqı:_____ f.i.k. doc. **Qojıqbaeva Z.**

İlimiy basshı:_____ f.i.k. doc. **Orazımbetova Z.**

NÓKİS – 2019

MAZMUNÍ

KİRİSİW.....	3
I BAP. QARAQALPAQ STILISTIKASÍNÍN TEORİYALÍQ SAĞASÍ	8
1.1. Qaraqalpaq tilin funkcionallıq baǵdarda izertlewdiń baslanıwı	8
1.2. Publicistikalıq tekst stilistikası hám poetikası.....	21
II BAP. TEKST HÁM KOMPOZICIYA TEORİYASÍNÍN	
METODOLOGIYALÍQ TİYKARLARÍ.....	29
2.1. Tekst túsinigi hám onı úyreniwdiń jolları.....	29
2.2. Publicistikalıq tekst kompoziciyası	34
III BAP. PUBLİCİSTİKALÍQ TEKSTİN STİLLİK	
ÓZGESHELİKLERİ	40
3.1. Qaraqalpaq publicistikasında invidual stil máselesi.....	40
3.2. Qaraqalpaq publicistikasında avtor poziciyasınıń kórinisi	53
PAYDALANILǴAN ÁDEBİYATLAR	73

KIRISIW

İlimiy jumis temasınıń tiykarlanıwı hám aktuallıǵı. Tez pát penen rawajlanıp atırǵan házirgi dáwir ǵalaba xabar quralları xızmetkerleriniń aldına da úlken juwapkershilikli talaplar qoymaқта. Ǵalaba xabar quralları tek jańa maǵlıwmatlar hám xabarlar tarqatıw menen sheklenip qalmaq, ol adamlardıń oy-pikirlerin, waqıya-hádiyselerge múnásibetin, poziciyasın erkin hám ashıq sáwlelendiretuǵın minberge aynalıwı tiyis. 2017-2021-jıllarda Ózbekstan Respublikasınıń rawajlandırıwdıń bes tiykarǵı baǵdarı Háreketler strategiyasında jámiyette ǵalaba xabar qurallarınıń áhmiyetin kúsheytiwge, jurnalistlerdiń kásiplik tájiriye belerin jetilistiriwge qaratılǵan áhmiyetli wazıypalar belgilep berilgen.

Ǵalaba xabar qurallarınıń baslı quralı – til hám sóz, sonlıqtan da onıń xızmetiniń tásirsheńligi hám nátiyjeliligi til hám sózdiń múmkinshiliklerinen qay dárejede utımlı paydalana bilgeni menen anıqlanadı. Sonıń ushın ǵalaba xabar qurallarınıń tilin úyreniw barlıq waqıtta da úlken qızıǵıwshılıq oyatqan hám eń áhmiyetli wazıypalardıń biri esaplanıp kelingен. Bul házirgi dáwir ushın da óz aktuallıǵın joǵaltqan joq.

Ǵalaba xabar qurallarınıń tilin hár qıylı aspektlerde úyreniw múmkin. Solardıń biri stilistikalıq aspekt. Biz óz izlenislerimizde qaraqalpaq jurnalistikasındaǵı publicistikaniń stilistikası hám poetikasınıń ayırım máselelerin qarap shıǵıwdı maqset etip qoydıq. Publicistikalıq poetika máseleleri sıpatında tómendegi aspektlerge dıqqat awdardıq: qaraqalpaq tiliniń funkcionallıq hám teoriyalıq baǵdarda izertleniwi, publicistikalıq tekst, publicistikalıq teksttiń stilistikası hám onıń poetikası, teksttiń ulıwma poetikalıq, jeke poetikalıq hám tariyxıy poetikalıq (individual stil, avtordıń obrazı, neologizmlerdiń paydalanılıwı, kórkem súwretlew quralları, ishki hám sırtqı tekst) h.t.b. tiplerde úyrenemiz.

Ǵárezsizlik jıllarında qaraqalpaq jurnalistikasında publicistikalıq tekst poetikası ayırıqsha orında turadı.

Ğárezsizlik dáwirinde publicist-jurnalistlerimizdiń, jazıwshı-shayırlarımızdıń kóplegen miynetleri, kitapları, toplamları, maqalaları jariq kórdi. Olardıń ishinde joqarı dárejede sapalı jazılğanları az emes. Biraq olardı hár tárepleme úyreniwdiń tómen dárejede ekenin moyınlaw kerek, sonıń ishinde, publicistikalıq teksttiń stilistikalıq hám poetikalıq jaqtan úyreniliw máselesin aytarlıqtay dárejede dew qıyın. Buǵan jumısımız boyınsha materiallar jıynaw waqtında kózimiz jetti, sonlıqtan biz usılay dep oylaymız. Mine usı jaǵdaylardı esapqa alıp, biz qaraqalpaq publicistikası boyınsha járiyalanǵan materiallarǵa poetikalıq jaqtan analiz júrgiziwge háreket ettik. Solay etip, qaraqalpaq tili hám onıń stilistikasını anaw ya mınaw dárejede úyreniwge baǵıshlanǵan miynetlerde de konkret stildiń birewi, sonıń ishinde, publicistikalıq stilin, publicistikalıq tekstke ulıwma poetikalıq analiz beretuǵın arnawlı úyrenilgen bólimler yamasa paragraflar joq. Usı kózqarastan kelip shıǵıp, tómendegidey juwmaqlarǵa keldik:

Búgingi kúnde qaraqalpaq publicistikasınıń poetikasın úyreniwge arnalǵan birden-bir izertlewdiń joq ekenligin moyınlawımız kerek. Biziń dissertaciya jumısımızdıń aktuallılıǵı da, azlı-kópli jańalıǵı da usında.

Dissertaciya jumısımızdıń maqset hám wazıypaları qaraqalpaq publicistikasınıń poetikalıq ózgesheliklerin hám soǵan baylanıslı uǵım-túsiniqlerdiń, terminlerdiń mazmunın tábiyatın úyreniw bolıp tabıladı.

İzertlew obekti hám predmeti. Biziń magistrlıq dissertaciya jumısımızdıń obekti – házirgi dáwir qaraqalpaq ádebiyatınıń hám jurnalistikasınıń rawajlanıwında belsendi qatnasıp kiyatırǵan jurnalist hám jazıwshılar A.Habipov, Sh.Usnatdinov, G.Mátyaqubova, S.Bahadırova, O.Ábdiraxmanov, Ó.Ótewliev, T.Masharipovalardıń publicistikalıq maqalaları, intervyuleri, kitapları, toplamları.

Predmeti usı avtorlardıń publicistikalıq shıǵarmalarındaǵı tekst stilistikası hám poetikası, tekst hám onıń kompoziciyası, olardıń individual stili máselesi hám avtor poziciyasınıń kórinisleri, olardıń ózine tán qásiyetlerin ashıp beriw esaplanadı.

İzertlewdiń maqseti hám wazıypaları.

– ĞXQ tili, ádebiy til, til stilleri, publicistikalıq tekst, publicistikalıq tekst poetikası, poetika hám stilistika uǵımlarınıń mazmunın ashıp beriw;

– poetikanıń maqseti, poetikanıń izertlew obekti, poetikalıq tipler: ulıwma poetika, jeke poetika, tariyxıy poetika;

– qaraqalpaq ádebiy tilinde publicistikalıq stildiń ornın kórsetip beriw.

– qaraqalpaq tiliniń stilleriniń, sonıń ishinde publicistikalıq stildiń hám teksttiń úyreniliw dárejesin sıpatlama beriw;

– qaraqalpaq publicistikalıq poetikasında tekst túsiniǵı, onıń túrlerin, ishki hám sırtqı teksttiń sáwleleniwini kompoziciyalıq metodlar tiykarında úyreniw arqalı individual stildiń, avtor obrazınıń, stilistikalıq figuralardıń, dialoglardıń, monologlardıń paydalanılıw ózgesheliklerin ashıp beriw.

İlimiy jańalığı. Qaraqalpaq til biliminde, ádebiyattanıw iliminde, qaraqalpaq jurnalistikasında usı waqıtqa deyin qaraqalpaq publicistikasınıń poetikası máseleleri arnawlı úyrenilmegen. Degen menen, sońǵı dáwirlerde qaraqalpaq jurnalistikasında publicistikalıq stildi úyreniw boyınsha azıraq háreketiń bolǵanın da aytıwımız kerek. Soǵan qaramastan, biziń dissertaciya jumısımız – bul baǵdardaǵı dáslepki talaplanıwlardıń biri. Biz óz múmkinshiliklerimizden kelip shıǵıp, izertlew barısında qaraqalpaq publicistikası poetikasınıń ayırım stillik ózgesheliklerin ashıp beriwge umtıdıq.

Sonday-aq, poetika túsiniǵiniń keń mánide, jáne qanday mánilerde qollanılıwı hár tárepleme keńnen ashıp beriw baslı maqsetimiz.

İzertlewdiń tiykarǵı máseleleri hám gipotezaları. Búgingi jurnalistika iliminde kóbinese, baspasózdiń janrlıq, tematikalıq hám stillik ózgeshelikleri úyrenilgen, al publicistikalıq tekst hám onıń stilistikası, sonday-aq poetikası úyrenilmegen. Sonlıqtan-da, qaraqalpaq jurnalistikasında publicistikalıq teksttiń, stilistikasınıń hám poetikasınıń tiykarǵı baǵdarları, ózgeshelikleri jumıstıń máselesi (probleması) esaplansa, bul boyınsha gipotezalardı (shamalawlar) alǵa súriw hám onı dálillew talap etiledi.

İzertlew teması boyınsha ádebiyatlarǵa sholıw.

Qaraqalpaq tiliniń leksikasınıń semasiologiyası (semantikanıń bir bólimi, yaǵnıy, sózlerdiń hám sóz dizbekleriniń mánilik jaqtan ózgeriwın úyrenetuǵın bólim), sostavı, olardıń xarakteristikası, qollanıw órisi, stillik ózgesheligi, frazeologizmleri, sózlikleri talqıǵa tartılǵan bir qansha miynetler bar. E.Berdimuratovtıń «Házirgi zaman qaraqalpaq tiliniń leksikologiyası» (1968) kitabı bul másele boyınsha qaraqalpaq til biliminde dáslepki qádem boldı. Usı avtırdıń «Ádebiy tildiń funkcionallıq stilleriniń rawajlanıwı menen qaraqalpaq leksikasınıń rawajlanıwı» (1973) monografiyası, A.Bekbergenovtıń «Qaraqalpaq tiliniń stilistikası» (1990) broshyurası, M.Ayımbetovtıń «Qaraqalpaq publicistikalıq tekstiniń leksikası hám morfologiyasınıń lingvostatistikalıq analizlew tájiriyesini» (1991), Q.Maǵsetovtıń «Qaraqalpaq qaharmanlıq dástanları poetikası», A.Krasovtıń «Lirikalıq xalıq qosıqlarınıń poetikası» (rus tilinde), A.Vasilovskiydiń «Roza gúl poetikası» (rus tilinde) miynetleri baspadan shıqqan. Sonday-aq, Q.Bekbergenov ilimiy stil, al B.Yusupova kórkem-ádebiyat stili máselelerin karap shıqtı hám kandidatlıq dissertaciyanı jaqladı.

1983-jılı jariq kórgen D.Nasırovtıń, O.Dospanovtıń, E.Saytovtıń «Qaraqalpaq xalıq shayırlarınıń tili» kitapshası qaraqalpaq tiliniń leksikalıq hám stillik ózgesheliklerin konkret shayırlar dóretpeleri mısasında qarap shıqqan birinshi miynet dese boladı. T.Masharipovanıń «Publicistika teoriyasınıń bir pútin koncepciyası: ilimiy-metodikalıq analiz (Qaraqalpaqstan baspasózi materialları mısasında)» (2016) monografiyasında publicistikalıq stildiń basqa da kletkalıq túsinikleri, yaǵnıy, fundamental máseleleri menen bir qatarda onıń janları, stili hám til máseleleri boyınsha da qunlı pikirler bildirgen.

Tańlangan temanı úyreniwde Ózbekstan Respublikası Prezidenti Sh.M.Mirziyoevtıń miynetleri jaqınnan járdem berdi. Kórnekli rus filologları G.Ya.Solgonik, P.S.Karasev, V.V.Vinogradov, L.G.Kayda, V.M.Jirmunskiylerdiń miynetlerinen paydalandıq. Qaraqalpaq alımları E.Berdimuratovtıń, A.Bekbergenovtıń, T.Masharipovanıń til, stil, publicistikalıq stil uǵımları haqqındaǵı oy-pikirleri de bizge tayanış boldı.

İzertlewdiń metodikalıq sıpatlaması. Ortaǵa taslanǵan problemanı izertlewdiń ilimiy metodları sıpatında ulıwmalıq ilimiy, salıstırmalı analiz metodları qollanıldı, jıynalǵan faktler hám materiallar boyınsha teoriyalıq juwmaqlar shıǵarıldı.

İzertlew nátiyjeleriniń teoriyalıq hám ámeliy áhmiyeti. Bul ilimiy jumıs házirgi qaraqalpaq publicistikasınıń poetikalıq ózgesheliklerin hám soǵan baylanıslı uǵım-túsiniklerdiń, terminlerdiń mazmunın tábiyatın úyreniw bolıp tabıladı. Sonday-aq, jumıstıń nátiyjelerinen qollanba, sabaqlıq sıpatında paydalanıw múmkin.

İlimiy jumıstıń strukturası. Jumıs kirisiw, tiykarǵı úsh bap (hár bap eki paragraftan jámi altı paragraf), juwmaq hám paydalanǵan ádebiyatlar diziminen ibarat.

I BAP. QARAQALPAQ STİLİSTİKASÍNÍN TEORİYALÍQ SAĞASI

1.1. Qaraqalpaq tilin funkcionallıq baǵdarda izertlewdiń baslanıwı

Qaraqalpaq tili – basqa tiller menen bir qatarda (máseleń, rus, ózbek, qazaq hám t.b.) qaraqalpaq xalqınıń mádeniy, ilimiy-texnikalıq, social-ekonomikalıq rawajlanıwınıń eń áhmiyetli hám kúshli faktorlarınıń biri. Házirgi dáwirde qaraqalpaq tilinde kóplegen ilim tarawları boyınsha bir qansha ilimiy miynetler, monografiyalar, dissertaciyalar, oqıwlıqlar, oqıw qollanbalar, ilimiy-texnikalıq informaciyalar járiyalanıp kelmekte. Qaraqalpaq tilinde bir neshe gazetalar, jurnallar, radio, televidenie tarmaqları islep tur. Qaraqalpaq tiline ózbek, rus hám taǵı basqa kóplegen tillerden kórkem ádebiyat nusqaları, ilimiy-texnikalıq miynetler awdarılıp kelmekte. Óz gezeginde qaraqalpaq xalqınıń folklorlıq hám ádebiy miyraslarınıń, ilimiy jetiskenlikleriniń eń jaqsı úlgileri basqa tillerge awdarılıp járiyalanbaqta. Ótken ásirdeń eliwinshi jıllarınan baslap qaraqalpaq tili boyınsha kóplegen sózlikler payda boldı. Sonday-aq, qaraqalpaq tiliniń 4 tomlıq túsindirme sózliginiń dúziliwi, 2 tomlıq akademiyalıq grammatikasınıń jazılıwı, kóplegen pánler boyınsha terminologiyalıq sózliklerdiń payda bolıwları qaraqalpaq tiliniń rawajlanıw tariyxında iri áhmiyetli waqıyalardıń qatarına kiredi. Sonday-aq, házirgi waqıtta sırt elli alımlardıń da qaraqalpaq tiline bolǵan qızıǵıwshılıǵınıń artıp baratırǵanınıń gúwası bolıp atırımız. Búgingi kúnde Qaraqalpaqstan Respublikasınıń mekteplerinde, licey-kolledjlerinde, joqarı oqıw orınlarında bir neshe mınlaǵan qaraqalpaq tili hám ádebiyatı muǵallimleri, oqıtıwshıları jumıs alıp barmaqta.

Mine, joqarıda keltirilgen pikir-juwmaqlardıń ózi házirgi waqıtta qaraqalpaq tiliniń milliy til sıpatında statusınıń barınsha keńeyip atırǵanınan derek beredi. Bul jaǵdaylar búgin qaraqalpaq tilin úyreniwshilerdiń hám izertlewshilerdiń aldına qaraqalpaq tiliniń bunnan bulay da hár tárepleme tereń úyreniw zárúrligin kún talabı etip qoyıp atır. Qaraqalpaq tiliniń házirgi dáwirdegi rawajlanıw dárejesi, onıń sociallıq funkciyalarınıń keńeyip barıwı usı tildi izertlewshi alımlar, usı tilde sóylewshi hám dóretiwshilik isleri menen

shuǵıllanıwshı, radio hám televidenie redaktorları, diktorları, reportyorları, kórsetiw alıp barıwshıları, gazeta-jurnallar xabarshıları, jurnalistleri, publicistleri ushın házirgi qaraqalpaq ádebiy tiliniń stillik hám stilistikalıq qatlamlarǵa ajıratıp qaraw probleması úlken áhmiyetke iye. Sonlıqtan da leksikaǵa baylanıslı máselelerdiń ishinde sóz tańlaw hám olardıń úylesliligine erisiw máselesi baslı másele bolıp esaplanadı. Bul másele qaraqalpaq ádebiy tiliniń sózlik quramındaǵı stilistikalıq qatlamlardıń negizin tereń ańlawdı názerde tutadı. Atalmısh problema ushın sózlerdiń úylesliliǵı, jupkerleniwshiligi eń quramalı hám eń múhim mashqala esaplanadı. Óytkeni leksikalıq sóz birliginiń semantikalıq, ekspressiv-emocionallıq qásiyetleri, onıń házirgi qaraqalpaq ádebiy tilindegi funkcionál-stillik belgileri tek usı jerde tolıq júzege shıǵadı. Sebebi biz tek ádebiy tildiń sheńberinde ǵana hár qıylı baǵdardaǵı hám intellektual-modallik mazmundaǵı jazba tekstler hám awızeki sóylemler menen tanısa alamız hám olardı úyrene alamız

Ádebiy til túsiniǵı – bul sociolingvistikanıń eń baslı túsiniǵleriniń biri. Búgingi kúnge deyin bul túsiniǵtiń bir mánili anıqlaması joq bolsa da, onıń tiykarǵı belgi-baǵdarları derlik anıqlanǵan.

Qaraqalpaq ádebiy tili – bul joqarı dárejede qáliplesken, joqarı dárejede jetiliske, joqarı dárejede rásmiylesken hám abıroyǵa iye qaraqalpaq milliy tiliniń bir bólegi. Qaraqalpaq milliy tili ádebiy til menen bir qatarda qaraqalpaq tiliniń barlıq territoriyalıq hám sociallıq sóylew ózgesheliklerin óz quramına alǵan boladı.

Ádebiy tilde milliy sóylew mádeniyatınıń eń tiykarǵı itibarlı belgileri, pikir hám emociyalardı beriwdiń eń qolaylı usılları, ideomatika-frazeologizmlerdiń maǵız-mazmunları óz sáwlesin tapqan boladı.

Ádebiy til jazıwshı-shayırlardıń, jurnalistlerdiń, publicistlerdiń, alımlardıń dóretpelerinde sawatlı, talıp ilim adamlardıń awızeki múnásibetlerinde mádeniy islew berilgen ulıwmaxalıqlıq til birikpeleriniń ayrıqsha tárizde tártipke túsken birikpesi bolıp esaplanadı. Mine usınday til birikpelerin sóylew-pikirlesiw, xabar

almasıw múnásibetinde paydalanıw arqalı ádebiy til óziniń juwapkerli hám quramalı jámiyetlik xızmetin atqaradı.

Bul jerde ádebiy til menen milliy tildiń basqa da bólekleriniń arasında tıǵız baylanıs bar ekenligin aytıp ótiw orınlı. Óytkeni ádebiy til xalıqtıń ele bir ólshemge túspegen awızeki sóylew tiliniń esabınan bayıp baradı.

Ádebiy til milliy tildiń basqa bóleklerinen ayırılıp turadı. Ol tómendegishe kórinedi:

Birinshiden, ol jazba kóriniske iye;

Ekinshiden, onıń ólshemlerin, yaǵnıy sóylew múnásibetinde til birlikleriniń qollanılıwın, tártip-qaǵıydaların usı tilde sóyleytuǵın hár bir adamnıń biliwi minnetli dep esaplanadı;

U'shinshiden, ádebiy til jazba hám awızeki tildi biriktiretuǵın bir tutas kommunikativ dúzimdi (sistemanı) quraydı;

Tórtinshiden, ádebiy til stillerdiń hám sóylem (sóylew, sóz aytıw) usıllarınıń stilistikalıq qatlamlarǵa (bólsheklerge) bóliniwiniń kóp qabatlı hám kóp túrli sistemaǵa iye ekenligi menen sıpatlanadı. Ádebiy tildiń bul qásiyetleri sol tilde sóylewshi adamlardıń (biziń jaǵdayımızda qaraqalpaq tilinde) birin-biri tez hám jaqsı túsiniwin támiyinleydi. Óytkeni olar ádebiy tildiń hámmege orta q bolǵan ólshemlerine, tártip-qaǵıydalarına súyenedi. Tek sonda ǵana olardıń sózi durıs, hámmege túsiniqli, pikirleri anıq hám durıs kórinisin tapqan boladı.

Házirgi ádebiy tilimizdiń rawajlanıw dárejesine, baǵdarlarına say keletuǵın ólshemlerin, talapların, tártip-qaǵıydaların anıqlawda hám maqullawda hár qıylı sózliklerdiń, sózlik-maǵlıwmatnamalardıń áhmiyeti úlken. Olardıń qatarına qaraqalpaq ádebiy tili boyınsha dúzilgen eki tilles sózlikler, qaraqalpaq tiliniń túsindirme sózligi, orfografiyalıq sózligi, akademiyalıq grammatikası, mektep, licey-kolledj, joqarı oqıw orınları ushın jazılǵan oqıwlıqlar, oqıw qollanbalar, ádebiyattanıw, lingvistika, medicina, fizika, etnografiya hám t.b. pánler boyınsha terminlerdiń túsindirme sózliklerin kirgiziwge boladı.

Biz házirgi qaraqalpaq tilinde jazılǵan tekstlerdi oqıǵanıımızda, yaǵnıy awızeki ayılǵan sózlerdi tıńlaǵanıımızda olardıń júdá ráń-báreń ekspressiv

nağıslarǵa bay ekenin bayqaymız. Bul, álbette, biziń milliy tilde jazıw hám sóylew mádeniyatımızdıń joqarılıǵınan, ondaǵı til birlikleriniń stilistikalıq kóp túrlilikke bay ekenliginen derek beredi. Júyeli ayılǵan ibara, dál hám ótkir sóz, naqıl-maqal avtordıń oy-pikirin júdá ayqınlastırıp hám janlandırıp oqıwshı tárepinen de, tıńlawshı tárepinen de jaqsı qabıl etiledi. Buǵan xalıq awızeki dóretpelerinen keń orın alǵan dástanlarımız, belgili shayır-jazıwshılarımızdıń shıǵarmaları gúwa bola aladı.

Usıǵan qosımsha aytatuǵın bolsaq, qaraqalpaq alımlarına tiyisli kóp ǵana ilimiy shıǵarmalardıń da tili ózine tán individual stilistikalıq ayırmashılıqqa iye. Bul jerde ádebiyachı N.Dáwqaraevtıń, folklorist Q.Ayımbetovtıń, tilshi D.Nasırovtıń, tariyxshı S.Kamalovtıń hám t.b. atların atap ótiwdiń ózi jetkilikli.

Házirgi kúnde aldınǵı qatardaǵı radio hám televidenie, gazeta-jurnal jurnalistleri, jazıwshı-shayırlar, publicistler, alımlar milliy tilimizdiń anıq, túsiniikli hám kórkem mánililikke erisiw múmkinshiliklerin qollap-quwatlap, olardı keńeytiw hám bayıtıw baǵdarında úlken izlenisler menen dóretiwshilik islerin alıp barmaqta. Bul óz nátiyjelerin berip keldi, berip atır hám keleshekte de beredi degen isenimdemiz.

Mine usı izlenisler qaraqalpaq milliy publicistikasında da óz kórinisin tappaqta. Bunıń kózge ilinerlik dálili sıpatında sońǵı dáwirlerde baspasóz betlerinde járiyalanǵan, óz aldına toplam bolıp basılǵan jazıwshı, jurnalist-publicistlerimizdiń maqalaları, broshyuraları, kitapların kórsetip ótiwge boladı (Kirisiw bóliminde olardıń atları atap ótilgen). Olardıń hár biri, sózsiz, óz tematikasına, óz usılına, óz jolına, dara stiline iye dóretiwshiler bolıp tabıladı. Mine soǵan qaramastan, qaraqalpaq tili hám ádebiyattanıw ilimlerinde bul baǵdar boyınsha izertlewlerdiń júdá kem ekenligin moyınlaw kerek. Usı oyıqlıqtı seze otırıp, biz óz magistrlıq dissertaciya jumısımızda bul problemanı múmkinshiliklerimizden kelip shıǵıp úyreniwge baǵıshladıq hám soǵan talaplandıq.

Qaraqalpaq tiliniń ulıwma stilliq ózgesheliklerin, qatlamların izertlewge arnalǵan jumıslardıń ishinde filologiya ilimleriniń doktorı, professor

E.Berdimuratovtın, filologiya ilimleriniń kandidatu, docent A.Bekbergenovtın hám taǵı basqalardıń miynetlerin kórsetiw múmkin. Al kórkem ádebiyattın, sonıń ishinde publicistikanıń tilin hám stillik ózgesheliklerin úyreniwge baǵıshlangan izertlewlerdiń qatarında J.Saǵıydullaevanıń qaraqalpaq povestleriniń stilin izertlegen dissertaciyasın, A.Ayapovtın ǵárezsizlik dáwirindegi qarakaalpaq publicistikalıq lirikasın, B.Palwanovtın qaraqalpaq ádebiyatında esse janrın úyreniwge, A.Abdimuratovtın T.Qayıpbergenovtın publicistikası, specifikası, problematikası hám janrlıq-stilistikalıq ózgesheliklerin úyreniwge baǵıshlangan dissertaciyların kórsetiwge boladı. Bul jumıslarda izertlew obektleriniń stilin izertlew baslı másele ni quramaydı, al stil máselesi úyrenilip atırǵan shıǵarmalardıń metodikasına, tematikasına, problematikasına, ideyasına baylanıslı qarap shıǵılǵan.

Qaraqalpaq publicistikasınıń tilin hám stilistikasın úyreniwdiń teoriyalıq hám ámeliy máselelerine T.Masharipovanıń monografiyasında ádewir orın berilgen. Monografiyada kórsetiliwınshе, «publicistikanıń tilin úyreniw – usı taraw teoriyasınıń eń qıyın máselelerinen biri, sebebi ol usınday pikirdiń tikkeley reallıǵı, usı túrge qatnaslı dóretiwshiliktin universal kórinisi.., sonlıqtan da bul másele joqarı dárejedeǵi teoriyalıq kategoriya sıpatında qaraladı»¹. Avtor bul teoriyalıq juwmaqlawdıń mazmanın konkretlestire kele tómendegishe jazadı: «Tildiń ulıwma áhmiyeti sonda, hár qanday publicistikalıq shıǵarmalar tek til arqalı júzege shıǵadı. Tek onıń járdeminde ǵana shıǵarmalardıń mazmunın hám formasın tıńlawshıǵa jetkerip beriw, sonday-aq, oqıwshılardıń shıǵarmanı túsiniwi múmkin»².

Házirgi qaraqalpaq ádebiy tiliniń funkcial stillerge yaǵnıy ádebiy tildiń túrlerine bóliniwi olardıń xabar jetkeriw, xabar almasıw procesinde atqarǵan funkcionallıq xızmeti menen anıqlanadı. Ádette, derlik barlıq til hám ádebiyattanıw ilimlerinde kórsetiletuǵınday, qaraqalpaq tilinde de tiykarınan bes

¹ Masharipova T. Ж. Публицистика теориясының бир пүтин концепциясы: илимий-методологиялық анализ (Қарақалпақ баспасөзи материаллары мысалында). – Ташкент: «MUMTOZ SO'Z», 2016. 208-б.

² Сол жерде. 209-б.

stildiń barlıǵı atap ótiledi: publicistikalıq, kórkem-ádebiy, ilimiy, rásmiy hám awızeki stiller¹.

Ádebiy til eki túrli – jazba hám awızeki kóriniste húkim súredi, al stiller de kóbinese usı eki túrdiń birewinde óz kórinisin tabadı. Keltirilgen stillerdiń birinshi tórtewi tiykarınan jazba túrinde júzege shıǵadı. Olardı, ádette, kitabiy stiller dep ataydı. Bul stillerdiń awızeki janrları da bar: mitinglerde shıǵıp sóylew, awızeki gúrriń, ilimiy konferenciyaдаǵı bayanat, lekciya hám t.b. soǵan usaǵanlar. Al awızeki stil kúndelikli awızeki sóylew tilimizde kórinedi. Onıń jazba túrdegi kórinisin tek epistolyar janrda (jeke adamlardıń xat jazısıwları túrinde) kóriwimiz múmkin.

Kórkem shıǵarmanıń stilistikasında qálegen shaǵarmanıń tilin úyreniw – sonıń ishinde publicistikalıq shıǵarmanıńda – eń quramalı hám kóp miynet talap etetuǵın máselelerdiń biri. Óytkeni til bul jaǵdayda sóz óneriniń forması, sóz hám kórkemlilikke birikken bir pútinligi, tildiń stillik hám estetikalıq strukturasınıń ayırıqsha tipi sıpatında kórinedi². Sonıń ushın da onı úyreniw lingvistikalıq stilistika menen sheklenip qalmaydı. Ol *lingvistikalıq stilistika* menen bir qatarda *ádebiyattanıw* hám *estetika* menen de tıǵız baylanısta boladı. Sonlıqtan da usı úsh ilim baǵdarına tiyisli kóplegen kategoriyalar, terminler hám túsinipler publicistikalıq stildi úyreniwdiń qolaylı quralları bolıp xızmet etedi.

Stilistika túsiniǵi házir eki mánide qollanıladı:

Birinshisi, ádebiyattanıw iliminde kórkem shıǵarmalardıń til ózgesheliklerin úyrenetuǵın ádebiyat teoriyasınıń bólimi;

Ekinshisi: til biliminiń bir bólimi.

Tildi stilistikalıq jaqtan úyreniw eń áyyemgi zamanlardan baslanıp, onıń saǵası antik dáwirine barıp taqaladı.

¹ Қараң, мәселен: Виноградов В.В. «О задачах истории русского литературного языка преимущественно XVII-XIX вв.» – Известия АН СССР, отделение русского языка и литературы. вып.3.М.1946; Шомаксудов А., Расулов И., Қўнғуров Р., Рустамов Х. Ўзбек тили стилистикаси. Тошкент, 1983; Балакаев М., Жанпейсов Е., Томанов М., Манасбаев Б. Қазақ тилинің стилистикасы. Алматы, 1974; Бердимуратов Е. Әдебий тилдин функционаллық стильлериниң раўажланыўы менен қарақалпақ лексикасының раўажланыўы. Илимий редактор – проф. Н.А.Баскаков. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1973; Бекбергенов А. Қарақалпақ тилинің стилистикасы. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1990.

² Виноградов В.В. О языке художественной литературы. – Москва, 1959. 227-б.

«Stil» sózi grekshe «stylos» hám latinsha «stilus» sózlerinen kelip shıqqan bolıp, áweli jazıw usılın bildirgen hám jazba til menen sheklengen. Tek XVIII ásirge kele, bul túsinik ádebiyatta, súwretlew ónerinde, muzıkada, teatrda hám t.b. qollanıla baslağan. Keyinliginde bul sóz adamlar tárepinen iske asırılatuǵın qálegen is-hárekettiń orınlanıw usılın bildiretuǵın sóz sıpatında qolanıla baslaydı.

Antik dáwirde «stil» sózi awızeki sózge tiyisli boldı hám ol túlawshılarda isenimdi, tásirleiwdi payda etiwdiń eń áhmiyetli quralı esaplandı, al stilistika bolsa sheshenlik sóz óneriniń, ritorikaniń (sheshenlik sóz teoriiyası) quram bólegine aylandı. Sóylew óneri (oratorlıq iskusstva) áyyemgi Greciya menen Rimde eń baslı ónerlerden esaplanǵan hám ol áskeriy óner menen qatar qoyılǵan. Ol dáwirlerde bul mámleketlerde kóplegen jámiyetlik máseleler xalıq jıynalıslarında sheshilgen hám onda sheshenniń, dilwardıń (orator, ritordıń) orını júdá úlken bolǵan. Kóp máselelerdiń sheshimi anıq isenimli sóylew biliwinen gárezli bolǵan. Bul jaǵday da onıń sóziniń shıraylılıǵı sóziniń mazmunınan áhmiyetlirek bolǵan. Sonıń ushın da sóz toqıwǵa, tańlawǵa úlken dıqqat berilgen.

Sóylew ónerine arnawlı mekteplerde úyretilgen. Antik dáwir sóylew óneri bes bólimnen ibarat bolǵan:

- material tańlaw;
- materialdıń kompoziciyası;
- materialdı stilistikalıq bezew;
- tártiplestiriw, sózdi yadlaw;
- sózdi aytıw óneri: dawıs, ım, ishara.

Solay etip, antik ritorika-stilistika oqıw páni esaplandı hám belgili dárejede normativ xarakterge iye bolıp, ol kórkem til formalarınıń (túrleriniń) – leksikalıq birliklerdiń hám grammatikalıq-ritorikalıq figuralardıń dúziminen quralǵan edi. «Stil» degende jazıw hám sóylew usılı túsinilip keldi. Tiykarınan alganda, bul usıl bir qatar norma, tártip-qaǵıydalardıń jıynaǵı boldı hám olar sózde bir qıylı

formada shıǵatuǵın edi. Sóz kórinisi boyınsha jalpı, ǵalaba sózge jaqın boldı. Usı kórinisinde, usı qálpinde «stil» sózi barlıq evropa tillerine sińisti. Shıraylı, kórkem hám orınlı, júyeli sóylewge úyretiw antik stilistikasınıń wazıypası dep túsiniydi. Oratordıń sóylewi anıq maqsetine, niyetine say kelse, ol stil eń joqarı, ideal stil dep esaplandı. Antik hám evropa avtorlarınıń pikirinshe «shıraylı» hám «orınlı» sóylewge úyretiwge boladı, sonıń ushın da «stil» obektiv kategoriya, onı úyreniwge hám oǵan úyretiwge boladı. Sózge jasam berip tańlawdıń tiykarında oratordıń óz maqsetinen kelip shıǵıp, sózdiń tásirsheńligine erisiwge bolǵan niyeti jatadı. Ol dáwirlerde grammatikalıq tártip-qaǵıydalarǵa qusaǵan tártip qaǵıydalardıń da jıynaǵı bolatuǵın edi. Olar tómendegilerden ibarat edi:

- «Sózdi bezew» haqqında ilim;
- Stildiń úsh janrı haqqında ilim.

«Sózdi bezew» bólimi stilistikanıń baslı bólimi esaplanadı hám sózdiń dıqqatqa ılayıqlılıǵı, sapalılıǵı menen shuǵıllandı. Sózdiń sapalılıǵı, qádiri degende tómendegiler túsiniledi: tazalıq, anıqlıq, shıraylılıq (Teofast), anıqlıq (Aristotel), tazalıq, anıqlıq, qısqalıq, shıraylılıq (Diogen Vavilonskiy). Sózdiń sapalılıǵı degende bulardan basqa da talaplar qoyılatuǵın edi, olar: sózdiń isenimlilik hám saldamlılıǵı, sawlatlılıǵı, saltanatlılıǵı, qatallıǵı, jigerlilik, ushırmalılıǵı, janlılıǵı, keń kólemlilik, qızǵınlılıǵı, ápiwayılılıǵı, jaǵımtaylıǵı, durıslılıǵı, kúshlilik.

Sózdiń kemshiligi tómendegilerden ibarat boldı: shubalańqılıq, dábdebelilik, jeńilteklik, jasandı pafos.

Stildiń janrları (sózdiń túrleri) haqqındaǵı ilimniń dıqqat orayında tómendegiler boldı: sózdiń maqsetke muwapıqlılıǵı, sózdiń orınlılıǵı, sózdiń sóylewshiniń niyetine ǵárezlilik. Bul ilim boyınsha sózdiń stilleri úshke bólip qaraladı:

- Tómen stil – bul násiyat hám úyretiw ushın;
- Orta stil – bul sóylesiw ushın;

•Joqarı (kóterińki, dábdebeli) stil – bul tıńlawshıǵa úlken tásir ótkeriw ushın (mısalı, kewlin kóteriw yamasa bosatıw, tolqındırıw hám tolǵanısqqa salıw).

Solay etip, antik stilistika ritorikanıń kúshli tási astında boldı. Ol qatań tártip-qaǵıydalarǵa boysındı hám til tańlawda jalpılıqqa, ǵalabalıqqa umtıldı.

Juwmaqlap aytqanda, kórkem sózdiń shıraylılıǵı hám múltiksiz jetikligi antik dáwirde onıń eń baslı qásiyetleri bolıp esaplandı. Kórkem sózge jaynaǵan ráń-baráń boyawlarǵa bay gilem toqıǵanday islew berilgen. Dionisiydiń aytıwınsha, «sózdiń shıraylılıǵı – itibarlı qosıq hám proza jazaman dewshilerdiń barlıǵı ushın erissem dep ármanlaytuǵın eń baslı nárese»¹.

Antik dáwir mámlekechiliginiń ózgerislerge ushırawı menen baylanıslı xalıq, jámaát aldında shıǵıp sóylewdiń de áhmiyeti páseye baslaǵannan keyin hám ritorika endi ádebiyatqa úlken tásir kórsete baslaydı. Belgili bolǵanıday, ritorikanıń predmeti – bul sottaǵı sóz, isendiriwshi shaqırıq sóz, maqtaw hám kórkem bezelgen sóz. Sózdiń bul túrleri ádebiyattıń rawajlanıwında úlken orın iyeleydi.

Solay etip, antik dáwir ritorikasında XVIII-XIX ásirlerdegi stilistikalıq ilimlerdeń tiykarın quraǵan tiykarǵı baǵdarı qalıplesken edi.

Orta ásirlerde ritorika ele antik dáwir dástúrlerin dawam etip otır edi. Al XVIII ásirdeń basında aǵartıwshılıq ádebiyatınıń tásirinde ritorika jańa ózgeriske bet burdı hám XVIII ásirdeń aqırına deyin ádebiyat penen baylanısın úzbedi. Bul, máselen, poeziya hám drama teoriyasında ayqın kórindi. Poetika poetikalıq ónerdi úyreniwge bolatuǵın qubılıs dep túsindirdi. Stil túsiniǵi de antik dáwir dástúrindeǵidey belgili bir maqsetke erisiw ushın kerekli bolǵan usıllardıń durıs paydalanılıwı dep qabıl etildi. Maqsetke muwapıqlıq hám orınlılıq stildiń baslı belgisi boldı, yaǵnıy oqıwshıǵa qálegen baǵdarda tásir etiwge umtılıw sheshiwshi orın iyeleydi. Bul jaǵdaydı biz Germanıyanıń, Francıyanıń, Rossiyanıń belgili jazıwshı-shayırlarınıń, filologlarınıń miynetlerinde

¹ Теория литературы. – М., 1965. 280-б.

baqlaymız. Ele stilistika antik dáwirdegidey ritorikanıń bir bólegi esaplanıp, XVIII ásirdeń aqırına deyin óz aldına ilim tarawı bolıp bólinip shıǵa almay atır edi.

XVIII ásirdeń ekinshi yarımınan baslap XIX ásirdeń baslarına deyingi aralıqta Evropa elleriniń jámiyetlik-ekonomikalıq, mádeniy-ruwxıy, aǵartıwshılıq turmısında úlken ózgerislerdeń júz beriwı óner (iskusstvo), ádebiyat maydanında klassicizm (antik dáwir tradiciyalarına jaqın bolǵan) aǵımınan keyin sentimentalizm hám romantizm aǵımlarınıń payda bolıwı antik ritorikasınıń tásiriniń páseyiwine hám onı jańasha bir qansha keńeygen mánide túsiniwge alıp keldi. Solay etip, ritorika XIX ásirge kelip óz aldına stil haqqındaǵı ilim sıpatında, yaǵnıy stilistika bolıp qalıplese. «Stil teoriiyası», «proza teoriiyası», «obektiv stil», «subektiv stil» qusaǵan túsinikler payda boldı.

Kórkem ádebiyatta ritorikanıń burınǵı quramalı tártip-qaǵıydalarınan shetlep sózdeń, tildin ápiwayı stilistikasına bet burıw baslanadı hám kúndelikli sóylew tili shıǵarmada aldınǵı orınǵa shıǵadı. Bul qubılıs Bayronnıń, Stendaldin, Pushkinnin hám taǵı da kóplegen ataqlı jazıwshılardıń dóretpelerinde óz kórinisin tabadı hám ádebiyatta realizm aǵımınıń hám realistlik stildin qalıplesiwine úlken jol ashıp beredi.

Biz inglis, francuz, nemis, rus tilleriniń stilistikasını teoriya hám tariyxın úyreniwge arnalǵan izertlewlerdeń betlerin paraqlaǵanımda XIX ásirde bul tillerdeń stilistikasını úyreniw boyınsha júdá kóp miynetlerdeń payda bolǵanınıń gúwası bolamız. Sonday-aq, bul dástúr XIX ásirde de dawam etip, burınǵıdan da beter háwij alǵanın kóremiz. Sonın ushın da házirgi dáwirde til bilimi kúshli rawajlanǵan ellerde stil hám stilistikanı ján-jaqlama izertlegen jumıslardıń sanı júdá úlken. Buǵan internet-saytlardıń da maǵlıwmatları dálil bola aladı. Bul XX ásirde stilistika máseleleriniń júdá keń kólemde, tereń hám hár tárepleme jetik izertlengeninen derek beredi.

Usıǵan baylanıslı, tek ataqlı rus filolog-alımlarınıń miynetlerine dıqqat awdarıwdıń ózi jetkilikli. Kórkem sózdeń stili hám stilistikasınıń teoriyasın islep

shıǵıwda XX ásirdeń 20-jıllarında rus filologiyasında qalıplesken formal mektebiniń (formalnaya shkola) wákılleriniń ornı júdá úlken boldı. Usı tarawda izertlewler alıp barǵan V.Shklovskiydiń, R.O.Yakobsonniń, B.M.Eyxenbaumniń, V.A.Vinokurdiń, V.M.Jirmunskiydiń izlenisleri ádebiyattanıw iliminiń bunnan bulayǵı rawajlanıwına tásirin kórsetti.

Ásirese V.V.Vinogradovtıń miynetleri kórkem sóz tili hám stiliniń kóp qatlamların óz ishine alıp, usı taraw boyınsha tek rus filologiya iliminde emes, al basqa da kóplegen jahan elleriniń filologiya iliminde burılıs jasadı. Al burınǵı awqam qaramında bolǵan respublikalar alımlarınıń kórkem sóz stilistikası, teoriyası hám ámeliyatı boyınsha izlenisleri tikkeley V.V.Vinogradovtıń hám onıń mektebiniń koncepciyalarınıń baǵdarında rawajlanadı desek asıra aytqan bolmaymız. Buǵan dálil retinde bizge belgili bolǵan qazaq hám ózbek alımlarınıń miynetleri menen tanısıwdıń ózi jetkilikli.

Qaraqalpaq tiliniń stili hám stilistikasınıń máselelerin úyreniw de V.V.Vinogradovtıń tiykarın salǵan rus stilistikasınıń tásirinde iske asırıldı hám iske asırılıp kelmekte. Álbette, bul jerde bizden aldıraq rawajlanıp ketken qazaq, ózbek lingvist hám ádebiyachı alımlarınıń tásirin de biykarlawǵa bolmaydı.

Stil hám stilistikaǵa baylanıslı túsiniklerdiń, terminlerdiń qaraqalpaq tiline kiriwi hám paydalana baslanıwı ótken ásirdeń 30-40-jıllarına tuwra keledi. Óytkeni usı jılları respublikanıń birinshi ashılǵan mekteplerinde, texnikum-uchilishelerinde, joqarı oqıw orınlarında qaraqalpaq, rus tilleri oqıtılıp, birinshi álipbeler, sabaqlıqlar payda bola basladı, gazetalar turaqlı túrde shıǵa basladı. Stil, stilistika túsinikleriniń qaraqalpaq tilinde en jayıwı da usı jıllarǵa tuwra keledi. Bul process dawam etip, 50-jıllardıń baslarında óz poziciyasın ádewir bekkemledi dep shamalawǵa boladı. Óytkeni usı dáwirde qaraqalpaq tili hám ádebiyatı boyınsha dáslepki ilimiy miynetler, keń kólemlı sabaqlıqlar payda boldı. Degen menen, stilistika ele qaraqalpaq tili biliminiń bir salası sıpatında úyrenilmey atır edi.

Qaraqalpaq tilshi ilimpazı A.Turabaevtiń basshılıǵında tayarlanǵan sózlikte «stil» túsinigine «tildiń hám túrli múmkinshilikleriniń qollanıw usıllarınıń jıyındısı» dep túsendirme berilgen¹.

Kóp ǵana tilshi alımlar funkcionallıq stildiń tiykarınan bes túrin atap kórsetkenligin bayqadıq. Biraq professor E.Berdimuratov qarakaalpaq ádebiy tilinde «jámiyetlik, publicistikalıq, kórkem ádebiyat, ilimiy terminologiyalıq, óndirislik-texnikalıq hám rásmiy is-qaǵazları» bar ekenligin kórsetken².

Biraq belgili tilshi ilimpaz A.Bekbergenov máselege jańasha jantasadı. «Til adamlardıń turmıs xızmetine baylanıslı hár qıylı funkciyalardı atqaradı. Tildiń eń áxmiyetli jámiyetlik funkciyaları mınalardan ibarat: 1) sóylesiw (obshenie), 2) xabarlaw (soobshenie), 3) tásir etiw (vozdeystvie)³, usınday funkciyalardı atqarıw ushın tariyxıy rawajlanıwda tildiń ayırım bólshekleri sıpatında olardıń ózine tán bolǵan ayırıqsha leksika-frazeologiyalıq, geypara morfologiyalıq quralları qalıpleseı... Kórsetilip ótilgen úsh funkciyaǵa sáykes tilde mınaday stiller bólinip shıǵadı: sóylew stili (sóylew funkciyası), ilimiy hám rásmiy isler stili (xabarlaw funkciyası), publicistikalıq hám kórkem ádebiyat stili (tásir etiw funkciyası). Tildiń bul funkciyaları kópshilik waqıtta biri biri menen qatnasta boladı, máselen publicistikalıq stilde tasir etiw funkciyası menen birge xabarlaw funkciyası da kórinip turadı. Sonlıqtan da kórsetilgen stillerdi óz aldına pútkilley bóleklengen sistema dep qaramay, olardı óz-ara tıǵız qatnasta, bir-birine ótip turatuǵın til qubılısı dep qaraw kerek. Olardıń óz aldına ajratılıwı tek shártli túrde ǵana boladı.

Qollanıw tipine qaray funkcionallıq stiller eki gruppaaǵa bólinedi: 1). Birinshi gruppaaǵa ilimiy, publicistikalıq hám rásmiy isler stilleri kiredi. Olar monolog túrinde qollanıladı; 2). Ekinshi toparǵa dialog xarakterindegi stiller kiredi. Demek, birinshi gruppa – bul kitabıy stil boladı da, ekinshi gruppa – sóylew stili boladı.

¹ Русско-каракалпакский словарь. Под ред. А. Турабаева. – Т.: «Sharq», 2010. – С. 531.

² Бердимуратов Е. Әдебий тилдің функционаллық стильлериниң раўажланыўы менен каракалпак лексикасының раўажланыўы. Монография. – Нөкис. 1973. 19-б.

³ Виноградов В.В. Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика. – М., 1963. 6-бет.

Funkcional stillerdiń kitabıy hám sóylew tiplerin sóylewdiń formaları bolǵan – jazba hám awızeki til menen shatastırıwǵa bolmaydı. Olar bir-birine qansha jaqın bolǵanı menen hesh waqıtta óz ara teń emes. Máselen, ilimiy temaǵa islengen lekciya kitabıy stilge jatadı, biraq ol belgili bir auditoriya aldında awızki formada ayıladı. Onday-aq birewdiń ekinshi birewge jazǵan xatı jazba formasında bolsa da sóylew tiline tán bolǵan ózgesheliklerdi óz ishine aladı.

Solay etip, tildegi funkcional stiller tómendegishe klassifikaciyanadı: I. Kitabıy stiller: 1) ilimiy stil; 2) rásmiy isler stili; 3) publicistikalıq stil; 4) kórkem ádebiyat stili; II. Sóylew stili. Ayırım izertlewshiler tárepinen kórsetilip júrgen «saltanatlı stil», «Satiralıq stil» hám t.b. túsinikler tek til qurallarınıń emocionallıq hám ekspressivlik belgileriniń kórinıwi bolıp esaplanadı»¹.

«Publicistika pikirlew hám bayanlawdıń ayırıqsha metodı arqalı kóterińki jáne ózine tartatuǵın process sıpatında qızıǵıwshılıq oyatıw usılı bolıp tabıladı. Maqalanı oqıp shıǵıwǵa inta payda etetuǵın, ózine tartatuǵın stildiń ózi de shıǵarmanıń nátiyjeliligin derlik támiyinleydi. Informaciya ásiriniń adamlarına óz táshwishlerin umıtıp, basqa nárselerge itibar qaratıw júdá qıyın, olar bárhama asıǵıp júredi, biraq publicistikalıq shıǵarmanıń stili sonshellı ózine tartqanlıqtan, oǵan kewil bólmewdiń ilajı bolmay qaladı. Óz gezeginde maqalada sáwlelendirilgen máselelerge dıqqattı jámlew, onıń dúnyasına kirip barıw, onıń tematikası hám mashqalalarına berilip ketiw, dodalanıp atırǵan máseleler menen shuǵıllanıwǵa alıp keledi» dep kórsetedi jáne bir avtor T.Masharipova². «Stil – bul poziciya dizaynı... Ayırım qánigeler «gazeta-jurnal stiliniń wazıypası xabar beriw hám tásir etiwden ibarat», dep esaplaydı. Biziń pikirimizshe, bunday emes, xabar beriw – publicistikalıq shıǵarma tiliniń wazıypası, stil – pikirdi bayanlaw forması. Sonlıqtan da, onıń wazıypası kóbirek psixologiyalıq xarakterge iye: dıqqattı tartıw, tásir etiw, mánisin ańlap jetiwine járdem beriwege

¹ Қараң: Бекбергенов А. Қарақалпақ тилинің стилистикасы. – Нөкіс: Қарақалпақстан, 1990. – 88 бет, х.т.б.

² Машарипова Т. Публицистика теориясының бир пүтин концепциясы: илимий-методологиялық анализ (Қарақалпақстан баспасөзи материаллары мысалында). – Ташкент: “MUMTOZ SO’Z”, 2016. 225-226 бетлер.

umtıw, xabardı oqıwshınıń kózine túsetuǵınday etip jetkeriw. Bul materialdıń sırtqı, kózge taslanatuǵın forması. Media stili turmıstı hár tárepleme talqılawǵa tiykarlanıp qalmastan, sonıń menen birge, dıqqattı ótkirlestiriw, anaw yamasa mınaw pisip jetiliske, biraq ele óz sheshimin tappaǵan mashqalalardıń áhmiyetligine jámiyechiliktiń itibarın qaratıwda da kórinedi»¹, - dep dawam etedi ol.

Bul pikirlerdi maqullaǵan halda házirgi dáwir qaraqalpaq publicistikasınıń kóplep mısallar keltiriw múmkin.

1.2. Publicistikalıq tekst stilistikası hám poetikası

Sózlikte «stil» túsinigine «tildiń hám túrli múmkinshilikleriniń qollanıw usıllarınıń jıyındısı»² dep túsinirme berilgen.

Kóp ǵana tilshi alımlar funkcionallıq stildiń tiykarınan bes túrin atap kórsetken. Professor E.Berdimuratov qaraqalpaq ádebiy tilinde «jámıyetlik, publicistikalıq, kórkem ádebiyat, ilimiy terminologiyalıq, óndirislik-texnikalıq hám rásmiy is-qaǵazları»³ dep óz klassifikaciyasını usınǵanı menen ázelden bar dástúriy klassifikaciya házirge shekem keń qollanıw kelmekte.

Belgili tilshi A.Bekbergenov: «Til adamlardıń turmıs xızmetine baylanıslı hár qıylı funkciyalardı atqaradı. Tildiń eń áxmiyetli jámiyetlik funkciyaları mınalardan ibarat: 1) sóylesiw (obshenie), 2) xabarlaw (soobshenie), 3) tásir etiw (vozdeystvie)⁴, usınday funkciyalardı atqarıw ushın tariyxıy rawajlanıwda tildiń ayırım bólshekleri sıpatında olardıń ózine tán bolǵan ayrıqsha leksika-frazeologiyalıq, geypara morfologiyalıq quralları qalıplese... Kórsetilip ótilgen úsh funkciyaǵa sáykes tilde mınaday stiller bólinip shıǵadı: sóylew stili (sóylew funkciyası), ilimiy hám rásmiy isler stili (xabarlaw funkciyası), publicistikalıq hám kórkem ádebiyat stili (tásir etiw funkciyası). Tildiń bul funkciyaları kópshilik waqıtta biri biri menen qatnasta boladı, máselen

¹ Сол жерде. 226-, 229-бетлер.

² Русско-каракалпакский словарь. Под ред. А. Турабаева. – Т.: «Sharq», 2010. – С. 531.

³ Бердимуратов Е. Әдебий тилдің функционаллық стильлеринің раўажланыўы менен карақалпак лексикасының раўажланыўы. Монография. – Нөкіс. 1973. 19-б.

⁴ Виноградов В.В. Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика. – М., 1963. 6-бет.

publicistikalıq stilde tasir etiw funkciyası menen birge xabarlaw funkciyası da kórinip turadı. Sonlıqtan da kórsetilgen stillerdi óz aldına pútkilley bóleklengen sistema dep qaramay, olardı óz-ara tıǵız qatnasta, bir-birine ótip turatuǵın til qubılısı dep qaraw kerek. Olardıń óz aldına ajratılıwı tek shártli túrde ǵana boladı.

Qollanıw tipine qaray funkcionallıq stiller eki gruppaga bólinedi: 1). Birinshi gruppaga ilimiy, publicistikalıq hám rásmiy isler stilleri kiredi. Olar monolog túrinde qollanıladı; 2). Ekinshi toparga dialog xarakterindeki stiller kiredi. Demek, birinshi gruppa – bul kitabıy stil boladı da, ekinshi gruppa – sóylew stili boladı.

Funkcional stillerdiń kitabıy hám sóylew tiplerin sóylewdiń formaları bolǵan – jazba hám awızeki til menen shatastırıwga bolmaydı. Olar bir-birine qansha jaqın bolǵanı menen hesh waqıtta óz ara teń emes. Máselen, ilimiy temaǵa islengen lekciya kitabıy stilge jatadı, biraq ol belgili bir auditoriya aldında awızki formada aytıladı. Onday-aq birewdiń ekinshi birewge jazǵan xatı jazba formasında bolsa da sóylew tiline tán bolǵan ózgesheliklerdi óz ishine aladı.

Solay etip, tildegi funkcional stiller tómendegishe klassifikacijalanadı: I. Kitabıy stiller: 1) ilimiy stil; 2) rásmiy isler stili; 3) publicistikalıq stil; 4) kórkem ádebiyat stili; II. Sóylew stili. Ayırım izertlewshiler tárepinen kórsetilip júrgen «saltanatlı stil», «Satiralıq stil» hám t.b. túsinikler tek til qurallarınıń emocionallıq hám ekspressivlik belgileriniń kórinwi bolıp esaplanadı»¹, – dep ádewir sistemaǵa salınǵan pikirlerin ortaǵa taslaydı.

«Publicistika pikirlew hám bayanlawdıń ayırıqsha metodı arqalı kóterińki jáne ózine tartatuǵın process sıpatında qızıǵıwshılıq oyatıw usılı bolıp tabıladı. Maqalanı oqıp shıǵıwǵa inta payda etetuǵın, ózine tartatuǵın stildiń ózi de shıǵarmanıń nátiyjeliligini derlik támiyinleydi. Informaciya ásiriniń adamlarına óz táshwishlerin umıtıp, basqa nárselerge itibar qaratıw júdá qıyın, olar bárhama

¹ Қараң: Бекбергенов А. Қарақалпақ тилинің стилистикасы. – Нөкіс: Қарақалпақстан, 1990. – 88 бет, х.т.б.

asıǵıp júredi, biraq publicistikalıq shıǵarmanıń stili sonshellı ózine tartqanlıqtan, oǵan kewil bólmewdiń ilajı bolmay qaladı. Óz gezeginde maqalada sáwlelendirilgen máselelerge dıqqattı jámlew, onıń dúnyasına kirip barıw, onıń tematikası hám mashqalalarına berilip ketiw, dodalanıp atırǵan máseleler menen shuǵıllanıwǵa alıp keledi»¹.

«Stil – bul poziciya dizaynı... Ayırım qánigeler «gazeta-jurnal stiliniń wazıypası xabar beriw hám tásir etiwden ibarat», dep esaplaydı. Bizniń pikirimizshe, bunday emes, xabar beriw – publicistikalıq shıǵarma tiliniń wazıypası, stil – pikirdi bayanlaw forması. Sonlıqtan da, onıń wazıypası kóbirek psixologiyalıq xarakterge iye: dıqqattı tartıw, tásir etiw, mánisin ańlap jetiwine járdem beriwge umtılw, xabardı oqıwshınıń kózine túsetuǵınday etip jetkeriw. Bul materialdıń sırtqı, kózge taslanatuǵın forması. Media stili turmıstı hár tárepleme talqılawǵa tiykarlanıp qalmastan, sonıń menen birge, dıqqattı ótkirlestiriw, anaw yamasa mınaw pisip jetilisken, biraq ele óz sheshimin tappaǵan mashqalalardıń áhmiyetliligine jámiyechiliktiń itibarın qaratıwda da kórinedi» dep dawam etedi ol².

Publicistikalıq tekstniń belgileri hám sıpatlarına toqtap ótiwde joqarıda tilge alıp ótilgen publicistika teoriyasınıń bir pütün koncepciyasın jaratıwǵa háreket etilgen monografiyalıq jumıstı bassılıqqa alıp, pikirimizdi dawam ettirmekshimiz.

Demek, publicistikalıq tekstniń «quram bólekleri sıpatında hárekecheńlik, jedellik, pafoslılıq, ótkirlestirilgenlikti kórsetiwge boladı. Publicistikalıq tekst sezimtal, pikir-tartıslarǵa bay bolıwı, ashıq-aydınlıqqa beyimligi menen ajralıp turadı. Turmıstıń keskin sociallıq-siyasiy sáwlelendiriliwi kórkemlik-estetikalıq usıllar menen úylesip ketedi, olar birlikte shıǵarmaǵa ózine tartıwshılıq sıpat beredi. Media (*publicistika* – *S.T.*) stili shıǵarmaǵa kúsh, ótkirlik, jarqınlıq, tartımlılıq beredi, onı sociallıq mazmun hám gumanızın menen tolıqtıradı.

¹ Машарипова Т. Публицистика теориясының бир пütün концепциясы: илимий-методологиялық анализ (Қарақалпақстан баспасөзи материаллары мысалында). – Ташкент: “MUMTOZ SO’Z”, 2016. 225-226 бетлер.

² Сол жерде. 226-, 229-бетлер.

Bunday stil jarqın boladı, ózine tartadı, kewildi tolqıtadı, avtordıń ózi sáwlelendirip atırǵan mashqalalarǵa biypárwa emesligin dálilleydi. Mısalı: «Bul dúnyanıń gumanıtar mashqalalarınıń qaysı birleri tap Nókiste sheshiletuǵının elege deyin túsınbeymen»¹.

... Media stiliniń belgileri sıpatında jawıngerlik, alǵa umtılıwshılıq, áhmiyetlilik, ideyalılıq hám satiralılıqtı kórsetiw múmkin. Publicistika – bul jarqın, kózge taslanatuǵın dárejede sáwlelendiriw hám ádette jańa, original pikirlerge bay kózqaraslar, poziciyalardıń soqlıǵısıwı. Bunda júzege keletuǵın kontrast qanshelli áhmiyetli bolsa, onı kórsetiw, túsindiriwdiń sapası da onnan kem bolmaydı. Bul stilge tán ózgeshelik onıń ashıq-aydınlıǵında, kópshilikke maqsetli túrde baǵdarlanıwında, qarama-qarsılıqlardıń, dinamikanıń, soraw hám úndew intonaciyasınıń bolıwında kórinedi. Bul stilde hikmetli sózler, salıstırıwlar, soraw-juwaplar, sanap kórsetiwler kóp qollanıladı. Mısalı: «Qalay oylaysız, húrmetlim, músápir adamnıń gápi me bul?..

Qorqaq adamnıń sózi me bul?..

Shayır ne ushın jat-jalt qarap jaltaqlaydı? Onı kim jaltaqlatqan?...»².

Media stiliniń tiykarǵı ózgesheligi ol tek avtordıń dóretiwshilik uqıbına ǵana emes, sonıń menen birge, puqaralıq poziciyasına da baylanıslı boladı. Ol óz gezeginde publicistikanıń jámiyetlik institut sıpatındaǵı statusına tiykarlangan halda kelip shıǵadı, bunda bárinen burın publicistikanıń jámiyetlik statusı hám tásirsheńligi, kommunikativligi, shıǵarmanıń ekspressivligi, kognitivligi, estetikalıǵı hám tartımlılıǵın tilge alıw kerek. Sonıń menen birge, media stiliniń ózine tán ózgesheligi onıń janlılıǵında, boyawlarǵa baylıǵında hám bayanlawdıń isenimlilikinde kórinedi. Bul sıpatlardı publicistikanıń sociallıq funkciyası – faktlar haqqında xabar berip, olardı talqılaw arqalı jámiyetlik pikirdi qalıplestiriw hám adamlardıń aqıl sanasına hám sezimlerine tásir etiw, olardı ádillik hám adamgershilik ruwxında tárbiyalaw wazıypası talap etedi.

¹ Әбдирахманов О. Бердаққа жеңил-желпи қатнас болмасын. «Устаз жолы» газетасы. 2019-жыл. 13-май.

² Машарипова Т. Мәңгилик қосықлар ямаса шайырды жақсы көрмеу мүмкін бе? // Отлы сезим хәм йошлы қәлб ийеси (илимий-публицистикалық хәм публицистикалық мақалалар топламы) – Нөкис, ҚМУ, 2019. – Б. 109-110.

Shıǵarma stili aktual bolıwı múmkin be? Álbette, buǵan media stili mısal bola aladı, sebebi, ol gazeta-jurnal stili, al kúndelikli basılımlarǵa birinshi gezekte publikacijanıń operativ bolıwı tán. Atap aytqanda, usı sebepke bola, aktuallıq – media stiliniń tuwma elementi, dep kórsetiwge boladı. Bul stil pisip jetiliskeń mashqalanı tolıq, universal túrde háreketke keltiredi, bunıń ushın búgingi qatnas hám zamanagóy avtor poziciyasınan, tiyisli leksikalıq qurallar hám stildiń basqa da komponentlerinen paydalanadı. Media xabarları bárhama jańalıqtan ibarat bolıwı zárúr, jańalıq bolmaǵan jerde jurnalistika da, publicistika da bolmaydı. Sonlıqtan da, bunday stildiń áhmiyetli tárepi – onıń jańalıqlıq xarakteri. Ulıwma alǵanda, aktual hám jámiyetlik áhmiyetke iye temalarǵa bárhama kóterińki publicistikalıq kamerton tán boladı.

Media stiliniń etikalıq tárepi de principial áhmiyetke iye bolıp, ol faktlardıń anıqlıǵı, olardıń durıs talqılanıwı, til normalarınan orınlı hám sheberlik penen paydalanıw, qarsılaslar menen pikir-tartısları mádeniyatı, auditoriya menen óz ara múnásibetlerde zárúr qatnasıqtı taba biliw, oqıwshılardıń pikirlerin burmalawǵa berilmew hám basqa da bir qatar ishki parametrlerdi óz ishine aladı...

Stilde fakttıń ornı qay dárejede boladı? Fakt degenimiz, tiykarınan, turmısta da, publicistikalıq shıǵarmada da – sol fakt. Biraq shıǵarmada ol basqasha tús aladı, joqarı insanıylıq dárejede jańalanadı. Faktlar menen jumıs alıp barǵanda, olardıń kelip shıǵıwın, evolyuciyasın úyreniw názerde tutıladı. Stil bolsa, olardı talqılawdı, faktlardıń soqlıǵıswın yamasa birin biri toltırıwın talap etedi, yaǵnıy olardı publicistikaǵa tán túrde sáwlelendire biliw kerek degendi ańlatadı. Belgili bir fakttı kóplegen basqa faktlar arasınan tańlap alıw hám onı gazeta betinde yamasa efirde kórip shıǵıw, onıń ústinligin, lupa arqalı puqta kórip shıǵıwǵa arızıtuǵının bildiredi. Faktqa logikalıq tús beriw de, obrazlı kórinis baǵıshlaw da múmkin.

Media stiliniń aldına qoyılatuǵın tiykarǵı talaplardan biri – quramalı túsiniqlerdi ápiwayı hám túsiniqli tilde, ótkirlestirilgen túrde, sonıń ishinde, obrazlar járdeminde bayanlaw. Bunday stil tek málim etiw, xabar beriw hám

logikalıq jaqtan dálillew menen birge, oqıwshıǵa ekspansiv (aktiv, agressiv) tásir etiw múmkinshiligine de iye. Súwretlew hám sáwlelendiriw quralları járdeminde sezimtalıq, obrazlı tekstler dúziw oqıwshıǵa tásir etiwdiń nátiyjeli usılı bolıp tabıladı. Adamlardıń kúndelikli turmısında emocionallıq racionallıqtan, obrazlılıq logikadan sózsiz joqarı turadı. Publicist, bir tárepten, tásirsheń, ashıwǵa da beriliwi múmkin, bir nársenge shın kewli menen ıqlas qoyatuǵın, ekinshi tárepten, saldamlı, dál hám esap penen háreket etetuǵın, anıqlıqqa umtılıwshı, dóretiwshi adam bolıwı kerek. Media stili – bul kontrastlar, jańanıń eski menen, unamlınıń unamsız nárseler menen, jekke adamnıń byurokrat penen, anıq jobanıń sol waqıtta birden tereń oylanbay shıǵarılǵan sheshim menen, hárekecheńliktiń súyretkige salıwshılıq penen gúres maydanı. Usı tiykarda ideyalar, obrazlar, xarakterler, is-háreketler pisip jetilisedi.

Media stili – bul shaqırıwshı dialog. Bunda janapay gápti arnawlı til hám psixologiyalıq qurallar járdeminde tikkeley múrájat formasına ótkeriw úlken áhmiyetke iye boladı. Publicistikaǵa improvizaciyalıq sıpat beriw, «janlı» sáwbet procesine jańa mazmun-máni júklew de publicistikalıq talanttıń belgisi, bálent párwazdıń kórinisi esaplanadı. Bul haqqında Qaraqalpaqstan xalıq shayırı Gúlistan Mátyaqubova sáwbetlesini Shárigúl Payzullaevaǵa bılay dep jazadı: «Báلكim bunı xat dep bolmas. Bular sáwbetlerge uqsap ketedi, tógip salıwlarǵa uqsap ketedi. Nede bolsa, aytatuǵın gáplerimizdiń qaysı usılda bolsa da ayılǵanı, eń tiykarǵısı, kewlimiz ashılıp, tógilgeni jaqsı. Solay emes pe?»¹.

Publicistikalıq obraz individual boladı, biraq tipiklikke iye túrde individual boladı, hátte bir márte dóretilip, qayta tákirarlanbasa da jámiyetlik xarakterge iye boladı.

Ulıwma alǵanda, media stiliniń tómendegi ózgesheliklerin ajratıp kórsetiw múmkin. Onıń tekstlik ózgesheligine hárekecheńlik (dinamikalıq), qısqa gápler, anaforalıq-abzaclıq yamasa abzaclıq-epiforalıq bayanlawlar h.t.b.; sintaksislik

¹ Матёқубова Г. Ота уйим (шеърлар, таржима, киноқисса, суҳбат, мақолалар) – Т.: «Шарқ», 2014. – Б. 254.

özgesheliklerine – ózine tán tipik konstrukciyalar (bir nárseni arnawlı túrde sır saqlaw), úndew hám múrájatlar (yadınıızda ma, húrmetli oqıwshı), gáptiń ayırım bóleklerin ózgeshe háripler (shrift) menen yamasa dawıs arqalı ajıratıp kórsetiw, qısqa gápler, tákirarlawlar h.t.b. kiredi.

Leksikalıq specifika sózlerdiń eń kóp qatlamın óz ishine aladı. Buǵan kórkem súwretlew qurallarınıń keń qatlamı, jámiyetlik-siyasiy leksika, ushırma sózler, naqıl-maqallar, xalıq arasında keń tarqalǵan tereń mánili sózler, ápiwayı hám kúndelikli sóylesiwlerge tán leksika, dialektizm hám neologizmler kiredi. Sonday-aq, yumor, mısqıl hám sarkazm de publicistikalıq stildiń áhmiyetli belgilerinen esaplanadı.

Publicistika tek funkcionallıq stillerdi ǵana emes, al dóretiwshilik túrlerin de jámlestiredi. Sonlıqtan da media stiliniń elementleri ózinde jurnalistika, ádebiyat hám publicistikanı birlestire alǵanlıǵı menen xarakterli. E.P.Proxorov publicistika biliwdiń dáslepki úsh túrinen biri, dep esaplaǵan (dáslepki eki túri – racional hám sezimlik biliw). Buǵan jurnalistikanı da qosıw múmkin, sebebi ol publicistikaǵa teń kele almaǵanı menen, onıń tiykarǵı alıp júriwshisi esaplanadı. Qullası, bunday stil ádebiyattıń, ilimniń hám jurnalistikaniń ózine tán (specifikalıq) múmkinshiliklerinen kelip shıǵadı.

Ǵárezsizlik jıllarında Shıǵısqa tán mentalitet bizde jáne de kúsheygenin aytıw kerek. Qaraqalpaqstan hám Ózbekistan milliy publicistikasınıń dıqqat orayında insan turadı, al Evropa publicistikasınıń itibarı bárinen burın jámiyetlik-siyasiy problemalarǵa qaratıladı.

Ǵárezsizlik qaraqalpaq hám ózbek publicistikasınıń stilin de ózgertip jiberdi. Ideologiyaniń xarakteri túpkilikli jańalandı, publicistikaniń tematikası hám bayanlaw tárizi sezilerli dárejede ózgerdi. Kommunistlik ideyalarǵa shaqırıw, kommunizm ideyaların qorǵaw, kapitalizm menen tartıslar ótmishte qaldı. Endi ótmishtegi publicistikaniń zamanı ótti. Publicistika milliy qádiriyatlardı úgit-násiyatlawǵa hám qorǵawǵa kiristi, agressivlik-kommunistlik ideyalar qursawınan shıǵıp, milliy tolerantlıq tús aldı. Belgili qaraqalpaq publicisti Orazbay Ábdiraxmanov bul haqqında bılay dep jazdı: «Tórt tárepin

Qaraqum, Qızılqum, U'stirt hám Aralqum qısıp tursa da, ortasında bağı-bostan jaratıp atırǵan kim deseńiz, olar – qaraqalpaqlar!»¹. Bul jerde pafoslı stil kóringeni menen publicist bir ǵana «Aralqum» qollanıw arqalı júrek dártin bildirip atır. Bul jerde óz poziciyasın bir sóz benen bildire alıw onıń jekke stili boladı.

Búgin Ózbekstan hám Qaraqalpaqstan bazar ekonomikasına ótpekte, múlk iyeleri qáliplespekte. Rossiya da, AQSh ta elimizdiń strategiyalıq sheriklesleri bolıp qaldı. Publicistikada qarama-qarsılıqlar emes, al birge islesiw máselesi birinshi planǵa shıqtı hám úlken áhmiyetke iye bolmaqta.

Informaciyalıq dáwir talabına bola, jańasha turmıs tárizi leksikanıń jańa qatlamlarınıń payda bolıwına jol ashtı, milliy qádiriyatlardıń ılayıqlı bahalanıwına alıp keldi.

Usınıń menen birge, jedel rawajlanıp atırǵan zamanagóy publicistikaniń tematikası hám stilin sezilerli dárejede quramalı etip jiberdi. Oqıwshılar barlıq nárseden jaqsı xabardar hám avtorlarǵa baylanıslı kútá talapshań bolıp qalǵan házirgi kúnde publicistika ushın qıyım dáwir baslandı.

Ulıwma alǵanda, media stili kompleksli sóz sisteması bolıp, ol bir qatar kishi stillerdi óz ishine alǵan hár qıylı stillerdiń elementlerinen ibarat. Hár bir jurnalistlik janr óziniń kishi stillerine de iye.

Ǵalaba xabar quralları arqalı basqa funkcionallıq stillerge tiyisli materiallardıń beriliwi, máselen, radio arqalı gúrriń oqılıwı, televidenie arqalı spektakldi alıp kórsetiw, ilimiy maqalanı jurnalda basıp shıǵarıw menen olar publicistikalıq shıǵarmaǵa aylanıp qalmaydı. Media kanalları óz materialları ushın, tiykarınan, gazeta-jurnal stilin qollansa da, olar basqa da funkcionallıq stillerge xızmet etiwge qaratılǵan.

Buǵan házirgi dáwir qaraqalpaq publicistikasınan kóplep mısallar keltiriwge boladı.

¹ Сол жерде. Абдурахманов О. Парвози баланд юртим . – Б. 173.

II BAP. TEKST HÁM KOMPOZICIYA TEORIYASINIŃ METODOLOGIYALIQ TIYKARLARI

2.1. Tekst túsinigi hám onı úyreniwdiń jolları

Tekst (lat. textum – baylanıs, birigiw) qatań terminologiyalıq mánisinde sózdiń, sóz óneriniń dóretpesi. Ol qaǵazda jazılıp, baspadan shıqqan hám oqıp qabıl etiwge shamalanǵan boladı. Al keńeytilgen metaforalıq mánisinde qálegen nárse, qálegen qubılıs tekst sıpatında qabıl etilmewi múmkin. Mısalı: «Táǵdir kitabında jazılǵan», «tábiyat kitabın oqıp», «aspan sırların oqıp» degenge uqsáǵan sózlerde kóringenindey.

Bul termin házirgi waqıtta lingvistikada, ádebiyattanıw iliminde, estetikada, semiotikada, kulturologiyada, filosofiyada júdá keń qollanıladı. Ol eń aldı burın lingvistikada paydalanıla basladı. Tekst linvist ushın tábiyiy tildiń qollanılıwı. Oǵan baylanısqańlıq hám aqırına jetkenlik tán. Demek, onıń bası hám ayaǵı boladı. Tekst logikalı tıǵız baylanısqań gáplerdiń dúziminen quralǵan bolıp, bir pútinlikti payda etedi. Ádnbiyattanıw iliminde de tekst termini óziniń keń kórinisin tapqań. Ol kórkem shıǵarma tiliniń sóz, sóylew (rech, nutq) tárepin bir tutas qamtıydı. «Tekst, – dep jazadı Yu.M.Lotman, – kórkem shıǵarmanıń bir komponenti»¹.

Tekst kóp jaǵdaylarda «shıǵarma» sózi menen sinonim sıpatında qollanıladı. Usınnan kelip shıǵıp, shıǵarma tekstin «tiykarǵı tekst» hám onıń «qosımsha tekst» (pobochniy tekst) dep ekige bólip qaraw dástúri qabıl etilgen. Qosımsha tekstke shıǵarmanıń atı, eskertiwler, epigraflar, arnawlar, avtordıń alǵı sózleri, jazılǵan waqtınıń hám jeriniń kórsetiliwleri kiredi². Bulardı «ishki hám sırtqı» tekstler dep te ataydı.

Bul túsiniklerdiń qaraqálpaq ádebiyattanıw iliminde úyreniliw jaǵdayına toqtaytuǵın bolsaq, onda bular boyınsha tómendegilerdi aytıwımız múmkin. Publicistikalıq shıǵarmalardıń tikkeley ishki tekstlerin úyreniw anaw ya mınaw

¹ Лотман Ю.М. Анализ художественного текста. – М., 1973., с.24.

² Хализов В.Е. Теория литературы. – М., 1999., с.148.

dárejede úyreniw qolǵa alınǵanlıǵın aytıwımız múmkin. U'sh-tórt dissertaciya, bir neshe maqalalar payda bolǵan. Biraq bular pútkilley jetkiliksiz, dep esaplaymız. Óytkeni, respublikada kóplegen gazeta-jurnallar úzliksiz shıǵıp tur, televidenie, radio islep tur. Bularda jariq kórgen materiallardıń barlıǵı derlik alımlardıń dıqqatınan shette qaoıp atır.

Al, endi qosımsha sırtqı tekstlerdiń úyreniliwine keletuǵın bolsaq, onda bular haqqında hesh nárseniń joq ekenligin moyınlawǵa májbúrmiz. Basqa ellerde sońǵı waqıtlarda bul túsiniklerdiń hár biri izertlew obektine aynalıp atır. Mısalı, Z.D.Bliskovskiydiń «Muki zagolovki» («At qoyıw azabı») kitabın kórsetiwimiz múmkin. Biz ózimizdiń jumısımızda qaraqalpak publicistikasınıń ayırım sırtqı tekstleriniń stilistikasına dıqqat awdarıwdı maqul kórdik. Olardıń ishinen shıǵarmaǵa at qoyıw, yaǵnıy shıǵarmanıń atalıwı máselesin qısqasha halımızdıń kelgenine qaray qarap shıqpaqshımız.

Ulıwma alǵanda, shıǵarma kitaptıń muqabası hám onıń bezeliwinen baslanadı. Óytkeni olar da tekst. Aytıp ketetuǵın bir nárese, sońǵı waqıtta shıǵıp atırǵan kitaplardıń bezeliwi kewildegidey emes. Professional xudojniklerdiń ornına kompyuterlik jansız dizayn, reklamalıq maqsetke muwapıq arzan qol «mındalap» turǵan alabajıraq ya sıp-sıyqaq súwretler hám soǵan qusaǵanlar. Al shıǵarmanı ataw yamasa oǵan at qoyıw máselesine kelsek, onda bunıń júdá mashaqat hám juwapkershilikli másele ekenin moyınlawımız kerek. Biykarǵa Z.D.Bliskovskiy óziniń kitabına ataqlı rus jazıwshısı K.Paustovskiydiń «Woy, mına at qoyıwdıń tawsılmas azabın-ay» («O, eti postoyannie muchitelnie poiski nazvaniy!») degen sózin epigraf etip almaǵan.

Usı baǵdarda sońǵı jıllarda shıqqan kitaplar boyınsha biziń ústúrtin baqlawlarımız azlı-kóplic dıqqatqa turarlıq nátiyjelerdi berdi. «Sońǵı jıllarda kitaplarǵa at qoyıw boyınsha qanday sácizlikler esińizde qaldı?» degen sorawǵa qánige-tilshi muǵallimler tómendegi eki fakttı keltirdi. H.Ótemuratova menen G.Dáwletovanıń birge shıǵarǵan birge shıǵarǵan kitabı. (muqabasındaǵı atı tırnaqshada berilgen). Álbette, bul nadurıs. Nege ekeni túsinikli.

Bul jerde sózlerdiń grammatikalıq úylesimsizligi kózge taslanadı.

Sonlıqtan da kóp jazıwshılar, shayırlar, jurnalistler ózleriniń shıǵarmalarınıń atına juwapkershilikli qaraydı. Óytkeni, shıǵarmanıń jaqsı qabıllanıwı onıń atınan da ǵárezli. Qaraqalpaq publicistleriniń ishinde óz shıǵarmalarına at tańlawda úlken tapkırılıq kórsetip júrgenleri az emes. Mısal retinde, Sh.Usnatdinovtıń, S.Bahadırovanıń, O.Ábdıraxmanovtıń, G.Mátyaqubovanıń, T.Masharipovanıń, A.Turekeevanıń, Ó.Ótewlievtiń kitaplarınıń, maqalalarınıń atların kórsetiwge boladı. Ádebiyachı alım, professor Q.Járimbetovtıń ocherk-portretleriniń atları óziniń originallıǵı menen ayrılıp turadı. Olardıń pútin ǵáp penen beriliwine qaramastan mánisi shubalańqı emes, qısqa hám tereń, tartımlı, «meni oqı» dep turadı. Q.Járimbetovtıń Q.Orazımbetov penen birge jazǵan İ.Ótewlievtiń hám J.Xoshniyazovtıń monografiyalarına jazǵan recenzıyası «Sınasań sıńıp ketejaq» dep atalǵan¹. Avtorlar monografıyalar haqqındaǵı ulıwma juwmaqlawshı sın bahanı recenzıyanıń atına shıǵarǵan. Bul recenzıyanıń qızıǵıwshılıq penen oqılıwın támiyinleydi.

Q.Járimbetovtıń taǵı bir ocherk-portreti oqıwshınıń dıqqatın há degennen hawalandırmaq maqsetinde tómendegishe atalǵan: «Agronom on tak i ne stal» («Báribir ol agronom bolmadı»)². Atama tolıq tastıyıqlawshı xabar sawal payda etip onıń qızıǵıwshılıǵın arttıradı. «Kim eken ol?, nege agronom bolmaǵan?, «agronom kim bolǵan?» degen sawallardıń tuwılıwı tábiyiy. Bul sawallarǵa qanıǵarlıq juwap alıw ushın maqala oqılıp baslanadı hám tómendegishe juwaplar alınadı. Ocherk-portret belgili ádebiyachı alım, professor Jańabay Narımbetovtıń 60 jıllıq yubileyi múnásibeti menen jazılǵan eken. Ol awılında mektepti pitkergennen keyin awıl xojalıq texnikumına kirip agronomshılıq kásibin iyelegen eken. Biraq agronom bolıp islemey keyninen pedinstituttıń rus tili hám ádebiyatı fakultetin pitkerip filolog-alım bolǵan eken, qaraqalpaq

¹ «Әмиўдәрья», № ... 20...-жыл.

² «Вести Каракалпакстана», 19 сентябрь 1997г.

ádebiyatı boyınsha dissertaciya jaqlaǵan, monografiya shıǵarǵan, Berdaq sıylıǵınıń laureatı bolǵan.

Q.Járimbetovtıń taǵı bir maqalası «Qaraózekke qaytpaǵanıń jaqsı bolǵan eken» dep ataladı. Ol shıǵısı qaraózekshi, ádebiyachı-alım, filologiya ilimleriniń doktorı, professor Sarıǵúl Bahadırovaǵa baǵıshlangan eken. Bul maqalanıń atı menen de Q.Járimbetov oqıwshını basında-aq bir hawalandırıp alıwǵa erisken. Álbette, onıń oyında sawallar tuwatuǵanı anıq: nege Qaraózekke qaytpaǵan?, qaytpaǵanı nege jaqsı bolǵan?, jaqsı bolǵannıń mánisi ne? Bul sawallarǵa juwap izleybiz dep qaraqalpaq hayal-qızlarınıń arasınan jetilip shıqqan haqıyqat talant iyesi, alım, jazıwshı, jámiyetlik, ǵayratker, publicist Sarıǵúl Bahadırovanıń ómir hám dóretiwshilik jolı menen tanısamız. Bul joldıń kóp mashaqatlı tar hám tayǵaq keshiwleriniń kóp bolǵanınıń gúwası bolamız. Biz onıń nashar halınan shıqqan hár qıylı shaxsıy turmısındaǵı jámiyetlik ómirindegi qıyınshılıqlarǵa taban tirep qarsı turıp, óziniń gózlegen niyetlerine eriskenin kóremiz hám Sarıǵúl Bahadırovanıń batıllıǵına, mártligine qayıl qalamız.

Endigi mısallarımızdı qaraqalpaq jurnalistikasına aktiv qatnasıp júrgen bir qansha respublikaǵa belgili kitaplardı, toplamlardı, maqalalardı baspadan shıǵarǵan belgili jurnalistlerdiń dóretpelerine dıqqat awdarsaq. Bunı biz belgili jurnalist Sharap Usnatdinovtıń dóretiwshi shaxs sıpatındaǵı ózine tán qásiyetlerin kórsetip beriwge talaplanamız. Bul jerde biz onıń shıǵarmalarına at qoyıw sheberligin talqılawdan baslawdı maqul kórdik hám sol arqalı onıń dóretiwshilik laboratoriyasına kiriwge háreket ettik.

Bul másele boyınsha Sh.Usnatdinovtıń birinshi shıqqan kólemlı gúrrińler, esseler, maqalalar toplamınıń atı da oqıwshılardıń dıqqatın ózine tartıw menen ayırılıp turadı. Shıǵarma atınıń mazmunın ashıp beriw lingvistler hám ádebiyachılar ushın da qızıqlı máselelerdiń biri. Biz bul másele ni belgili jurnalist jazıwshı Sh.Usnatdinovtıń shıǵarmalarında qalay sheshilgenligine dıqqat awdaramız.

Sh.Usnamdinovtiń birinshi kólemli shıǵarmalar toplamı 2002-jıl jariq kórdi. Toplamǵa jazıwshınıń «Kimge kesh, kimge tań sáhár...» povesti kirgizilgen hám usı povesttiń atı kitaptıń atı sıpatında muqabaniń sırtına shıǵarılgan. Usınıń ózinde de úlken máni bar. Kitap avtordıń óz dáwiri, óz ómiri, óz zamanlasları haqqında usı waqıtqa deyin ayılǵan hám ayılmaǵan oy-pikirlerin, tolǵanısların óz ishine alǵan. «Kimge kesh, kimge tań sáhár...» povestiniń bas qaharmanı Asan Amanbaevtiń ómiri bunıń kepili. Zamanlar ózgerip Asannıń aldında kelesheǵine úlken úmitler kútetuǵın, biraq sheshimi awır jámiyetlik máselelerdi qoydı, sonıń menen birge burın bolmaǵan jańa múmkinshiliklerdi de berdi. Biraq ol ózin úlkeyip ketkendeı, zaman talabına say emestey sezedi. Degen menen heshten kesh jaqsı jaqsı islerge batıl qol uradı hám zamanınan keyin qalmaq teń qádem taslawǵa umtıladı. Birewler kesh qalsa qalǵan shıǵar, biraq Asan emes. Povest Asannıń aqlıǵı menen jańa egilgen biyday atızların aralap júrgen epizotın bayanlaw menen tamam boladı. Onda mınanday tereń mánili sózlerdi oqıymız: «Olardıń birewi usı egislik jerlerdi kúsh quwatqa, mehir-muxabbatqa tolı ekenligi, jańa tebenlep shıqqan biyday nálindeı quyash nurına ashıq. Olardıń birewi gúzgi zúraáttiń aǵıl-megil qırmanındaı, ekinshisi saat sayın poshshalap, aspanǵa boy sozǵan daqılday óz eliniń perzentleri».

Kórip turǵanıımızday avtordıń sózi menen aytqanda olardıń ekewi ushında «dúnya ele tań sáhár edi». Povest mine usınday ómirge degen hushmarlıqtay tolı kóterińki sózler menen tamam boladı. Povesttiń atında jámlengen tema, ideya onıń ishki tekstinde hár tárepleme jayılp, tereńlesip ayqınlasadı, ashılısadı. Sh.Usnatdinovtiń shıǵarmalarına mine usınday utımlı hám jarasıqlı at qoyıwǵa sheber jazıwshı. Bunı biz onıń bir qatar shıǵarmalarınıń atlarınan kóremiz. Olar qashan qanatlı sózler sıpatında el awzına ilingen oqıwshı kewliniń qulaǵına uyalǵan. Oqıp kóreyik: «Bargan jeri... Bayram», «Ómiriniń mazmunı... oyın», «Ańsatlıq penen “Ańsatbaev” bola almaysañ», «Atlan-Shapta júrgen Aqshagúllerim», «Allayar ekinshi»,... bunday atlardıń dizimin elede sozıla beriwi múmkin. Biz tek eń xarakterlilerin aldıq. Bulardıń hár biriniń mánisin

shaǵıp beriw ushin qansha lingivistikalıq, ádebiy, mádeniy, tariyxıy, filosofiyalıq kommentariylerdiń talap etiletuǵını ayday anıq.

2.2. Publicistikalıq tekst kompoziciyası

Publicistikalıq teksttiń belgileri hám sıpatlarına toqtap ótpekshimiz. Onıń quram bólekleri sıpatında hárekecheńlik, jedellik, pafoslılıq, ótkirlestirilgenlikti kórsetiwge boladı. Publicistikalıq tekst sezimtal, pikir-tartıslarǵa bay bolıwı, ashıq-aydınlıqqa beyimligi menen ajralıp turadı. Turmıstıń keskin sociallıq-siyasiy sáwlelendiriliwi kórkemlik-estetikalıq usıllar menen úylesip ketedi, olar birlikte shıǵarmaǵa ózine tartıwshılıq sıpat beredi. Media stili shıǵarmaǵa kúsh, ótkirlik, jarqınlıq, tartımlılıq beredi, onı sociallıq mazmun hám gumanızım menen tolıqtıradı. Bunday stil jarqın boladı, ózine tartadı, kewildi tolıqtadı, avtordıń ózi sáwlelendirip atırǵan mashqalalarǵa biypárwa emesligin dálilleydi. Bunda, hátte sezimlerge kúta berilmewdiń, qatań súwretlewdiń ózi de ayırım jaǵdaylarda turmıstı publicistikalıq sáwlelendiriwdiń bir formasına aylanadı, Mixail Rommnıń «Ápiwayı fashizm» degen ájayıp filmi buǵan mısıl boladı.

Tekstti túrlerge ajratıwdıń jáne bir usılı – tildiń funkcional-stilistikalıq ózgesheligi. Tekstler funkcional-stilistikalıq ózgesheliklerine qaray ilimiy tekst (ilimiy miynetler, tezis, maqala, lekciya, pikirler), kórkem ádebiyat teksti, rásmiy is-qaǵazlar teksti (maǵlıwmatnama, qarar, buyırıq, protokol, minezleme), Publicistikalıq tekstlerge bólinedi.

Metodologiya sózi grek tilinen alınǵan bolıp, metodos – «jól», «usıl», logos – «táliymat» degen mánisti bildiredi. Yaǵnıy, insannıń teoriyalıq hám ámeliy iskerligin durıs shólkemlestiriw haqqındaǵı ilim esaplanadı. tekstti lingvistikalıq analizlew procesinde tómendegi principiierge tayanıp ámelge asırılsa maqsetke muwapıq boladı: Forma hám mazmun birligi principi, orın hám waqıt birligi principi, kórkem tekst tiliniń ulıwma xalıqlıq til hám ádebiy tilge baylanısın anıqlaw, kórkem teksttegi poetikalıq aktuallasqan til birliklerin anıqlaw, kórkem teksttegi intertekstuallıq birliklerdi anıqlaw.

Forma hám mazmun birligi. Bolmıstaǵı predmet hám qubılıslar arasındaǵı baylanıslıq forma hám mazmunnıń dialektikasınan korinedi. Forma hám mazmunnıń dialektikalıq birligi hárqanday tekst ushın zárúr. Filosoflar mazmunǵa belgili bir predmet hám qubılıslardı qurawshı ishki elementler hám ózgerislerdiń kompleksi dep anıqlama beredi. Formanı mazmundı sáwlelendiriw usılı, shólkemlestiriwshisi sıpatında qaraydı. Forma hám mazmun bir-biri menen tıǵız baylanıslı, birewindegi kemshilik ekinshisine tásirin tiygiziwi múmkin.

Kórkem tekst formalıq jaqtan da, mazmunlıq jaqtan da ózine tán bolǵan quramalı estetikalıq pútinlik esaplanadı. Onda mazmun qanshelli áhmiyetli bolsa, forma da sonshelli áhmiyetli. Geyde, forma mazmun dárejesine kóteriliwi, mazmunnıń áhmiyetine tásir tiygiziw múmkin. Kórkem tekstte avtordıń mazmundı formaǵa salıwdaǵı sheberligi, bundaǵı individual ózgeshelikler ayrıqsha áhmiyetke iye. Kórkem teksttiń lingvopoetikalıq analizinde, eń dáslep, forma hám mazmun birligi ayrıqsha princip sıpatında úyreniliwi kerek. Hárqanday kórkem shıǵarma qanshama sátlı súwretlengen menen jazıwshınıń aytpaqshı bolǵan oyın anıq túsine almasań, ol shıǵarma oqıwshını qanaatlandıra almaydı. Forma hám mazmunnıń sáykesligi avtordıń kórkem maqsetiniń anıq hám tolıq kóriniliwi ushın salmaqlı orın iyeleydi.

Orın hám waqıt birligi princip. Kórkem teksttiń tillik ózgeshelikleri úyrenilgende ondaǵı hárbir waqıyaǵa orın hám waqıt birligi túsiniǵi esapqa alınıp qatnas jasaw kerek. Hárqanday shıǵarma orın hám waqıt penen baylanıslı halda júzege keledi. Tariyxıy shıǵarma tilinde sáykes zamannıń ruwxın beriwshı waqıyalardıń qaysı orında, qanday ortalıqta júz berip atırǵanlıǵın ayqınlastırıwshı leksika-grammatikalıq birlikler qatnasadı. Orın hám waqıt túsiniǵi kórkem shıǵarmaǵa ǵana tiyisli belgi emes. Ol hárqanday tekst túrlerine qatnaslı. Bul princip tiykarında analiz etilgende tekst jazılǵan dáwir, tekstte kóterilgen tema, tekst birlikleriniń tábiyatına qarap diaxroniyalıq hám sinxroniyalıq aspektlerden biri tańlanıwı kerek.

Kórkem tekstti lingvopoetikalıq jaqtan analizlegende orın hám waqıt birligi túsiniǵın esapqa alıp qatnas jasaw kerek. Sebebi, hárqanday shıǵarma waqıt hám orın menen baylanıslı halda júzege keledi.

Teksttiń stilistikası. Stilistikanı úyrenetuǵın da, úyretetuǵını dı – tekst. Onı filosoflar, psixologlar, kibernetikler, ádebiyachılar hám t.b úyrenedi. Qálegen oy-pikir tekst formasında boladı. Í.Yusupovtiń «Máńgi bulaǵı»; reportajlar yubeliyargá arnalǵan tilek sózler ilimiy maqalalar, Ómirbektiń anekdotları hám t.b sanasaq oy-pikir derekleri – tekstler bolıp esaplanadı: tek solar óz ara mulakat quralı bola aladı. Ulıwma tildi jetik biliw degenniń ózi, jetik tekst dórete biliw degen sóz. Adamzat ózara tekst arqalı baylanıladı.

Ulıwma tekst bir qaraǵanda júdá ápiwayı hám túsiniikli kóringeni menen, ol júdá quramalı qubılıslardıń biri. Onıń sırm ashıw ústinde filosoflar, logikler, psixologlar, jazıwshı-shayırlar hám t.b alımlar qashannan basın qatırıp kiyatırǵanı belgili. Máseleniń jańalıǵı hám quramalılıǵı sońǵı jıllardı óz aldına jańa lingvistikalıq ilim baǵdarı – tekst stilistikası kaliplesti. Tekst bir gápten (mısalı, naqıl-maqallardan, jumbaqlardan, ushırma sózler hám t.b) hám birneshe gáplerden (tımsallar, qısqa qosıqlar, gazetadaǵı qısqa xabarlar, súwretlemeler) hám romannan quralǵan bolıwı múmkin. Bulardıń bárin bir tekst ataması biriktiredi. Lingvistika teksti tildiń hám sózdiń qurılısı sıpatında úyreniledi. Tekst túsiniǵi lingvistikalıq termin sıpatında jaqın dáwirlerde payda boldı. Lingvistika bárhama til terminin paydalanıp keldi, tek XX ásirdeń basında sóz (rech, nutq) túsiniǵi payda boldı.

Sóz – bul awızsha aytılatuǵın hám jazılatuǵın sózlerdiń bári. Biraq tilsiz sóz bolmaydı.

Til – bul kategoriyalardıń (sóz shaqapları, betlew, seplew hám t.b) sisteması. Tildiń sózden parqıbiz onı tikkeley qabıl ete almaymız. «Tildi úyreniw múmkin, til haqqında oylawımız múmkin, biraq onı kóriw hám seziw

múmkın emes». Onı sózdey tikkeley esite almaymız, dep jazǵan edi lingvist A.A.Reformackiy.¹

Shında da, G.Ya. Solganiktiń eskertkenindey, sózdi, gápti, pútin tekstti esitiwge hám aytıwǵa boladı, al atlıqtı ya feyildi «uslap kóriw» múmkın emes. Olar abstrakt túsinik. Solay etip, sóz materiallıq xarakterge iye. Onı sezim organları arqalı qulaq penen esitiwge, kóz benen kóriwge, hátteki, qol menen seziwge (kózi ázziler ushın tekst) boladı. Al til, aqıl-oy arqalı, sózdi analizlew arqalı túsiniledi. Ol biziń sezim, tuyǵılarımızdan qashıqta boladı. Sonıń ushın da sózdiń tilden parqı, ol jeke individual konkret xarakterge iye. Mısalı, kim bilmeydi «Ana tilim, sen, basqadan – ayırmam», «Bul dúnyanıń kórki – adam balası», «Udayına xızmet etkil xalıq ushın», «Námárt jigit nege dárkar?» qusaǵan qatarlardıń avtorların.

Solay etip, lingvistikada eki fundamental túsinik – til hám sóz úlken áhmiyetke iye. Burın lingvistika tek tildi úyrenen bolsa, házir til menen sózdi úyrenedi. Demek, eki izertlew baǵdarı qalıplesip kelmekte: tildiń lingvistikası hám sózdiń lingvistikası. Birinshisi – til sistemasın, al ekinshisi – sózdi úyrenedi.

Sóz lingvistikası óz gezeginde: 1) Sóylew pámlemeniń teoriiyası hám 2) tekst lingvistikası bolıp ekige bólinedi. Sóylew pámlemeniń teoriiyası sózdiń qalay qurılıwın, qalay sóylep, qalay jazılıwın úyrenedi. Tekst lingvistikası sózden dóregen shıǵarmalardıń strukturasını, olardıń bóliniwın tutas tekst jaratıw jolların, onıń mánilik qurılısın úyrenedi. Tekst stilistikası tekstlerdiń hár kıylı tiplerin hám olardıń stilistikalıq ayırmashılıqların, tekstti jayıldırıp jazıw usılların, hár kıylı funkciyalıq stillerdegi sózlerdiń normaların, sózdiń tiplerin hám individual belgilerin izertleydi.

Tekstti úyreniw – lingvistikanıń jańa hám kelesheginen kóp úmit kúttiretuǵın baǵdarı.

Tekstlerdiń tipologiyalıq quralı. Esap-sansız kitaplar dúnyasında, shet-shebirsiz tekstler áleminde bizge sál de bolsa jol tawıp júriwge tekstlerdi

¹ Салгоник Г.Я. «Стилистика русского языка» М; «Дрофа», 2002, 222-бет

tipologiyalıq jaqtan bólsheklep qarawǵa járdem etedi. Bul másele adamzatqa qashannan-aq belgili bolǵanı menen, XVI ásirge kelip ilimiy-texnikalıq revolyuciyanıń ornın informaciyalıq revolyuciya iyelep, informaciyalıq jámiyet qurılıp atırǵan dáwirde júdá aktual túrge endi. Álbette bul jámiyet, kitaplar hám tekstler áleminde jol nuqsaúshı maǵlıwmatlarǵa burın kórimegen dárejede mútáj.

Kóplegen alımlardıń izlenisleri nátiyjesinde házirgi dáwirde tekstler tipologiyasınıń mına túrleri belgili: 1) tekstlerdiń tematikalıq hám 2) lingvistikalıq klassifikaciyası.

Tematikalıq klassifikaciyanıń tiykarında teksttiń mazmunı jatadı. M.Dyun tárepinen dúzilgen biblioteka-bibliografiyalıq klassifikaciyanıń («Desyatchnaya klassifikaciya») ózegin usı tematikalıq klassifikaciya quraydı. Tekstlerdiń bul klassifikaciyası tekstlerdiń barlıq túrin qamtıwǵa umtıladı.

Tekstlerdiń lingvistikalıq klassifikaciyası tiykarında tekstlerdiń tiline baylanıslı belgiler jatadı. Tekstlerdiń bunday belgileri derlik barlıq tekstlerdi lingvistikalıq qubılıs sıpatında qarawǵa, bahalawǵa, analizlewge múmkinshilik beredi. Bul baǵdar boyınsha belgili alım G.Ya.Solganik tómendegi klassifikaciyanı usınadı. Bizde óz jumısımızda usı klassifikaciyaǵa súyengendi maqul kórdik:

- Teksttiń qurılısı boyınsha (1, 2 hám 3-betlerde).

Mısalı: «Saparǵa shıǵıwdan aldın Watanımızdıń kúsh-qúdireti eń ullı hám jarqın úlğisi bolǵan bull iri qurılıs haqqında maǵlıwmatlar mene tanısıwdan basladım» (G.Mátyaqubova. «U'stirt keleshek tiregi»).

«Keldiń! Sen keldiń! Sen maǵan, meni kóriwge keldiń! Ońım ba, túsım ba?!» (T.Masharipova. «Bayawboslıq»).

«Kólemli epikalıq jır – epos («dástan» sózi kópshilik xalıqta usı termin menen alınǵan), túrki xalıqlarınıń kópshiliginde dástan, yakutlarda olonxo, qazaqlarda jır, qırǵızda ır, bashqurtlarda kobair t.b. desek, onıń jırshısın qaraqalpaqlarda jıraw, qazaqlarda jıraw, jırshı, jırshı-aqın, ózbeklerde irau, baxshi, túrkmenlerde baxshi, ozan, azerbayjan menen túrklerde ozan, ashıq,

ashug, vanshag, yakutlarda olonxosut, xakaslarda kaychi, bashqurtlarda sesen, kobairshı t.b. dep aytadı» (S.Bahadırova. «Qaraqalpaq jırawı»).

- Basqanıń sózin beriw boyınsha (tuwra, qıya, óziniki emes tuwra)

Mısalı: «Quyashqa shıqsam, kóp oylansam, basım awıradı, - dep shaǵınǵanına qaramastan, ol kisiniń ótken ómirinen bizge bergен gúrrińleri qızıǵarlı edi» (T.Masharipova. «Kekse jurnalisttiń áńgimeleri»).

- Sózde bir, eki yamasa kóp muǵdardaǵı sóylewshilerdiń qatnasıwı boyınsha (monolog, dialog, polilog).

«- Aq maydı qanshadan aldıńız? - dep soradıq bir kelinshekten.

- Sadaqa bereyin dep edim. Arzan shıǵar desem, 430dan xorga aldım-ǵoy dep baratır» (A.Hábipov. «Koka-kola menen avtol, suw mnen benzin aralasıp ketipti...»)

- Sózdiń teksttegi funkcionál mánistegi xızmeti boyınsha ayırılatuǵın funkcionál mániske iye tipleri: táriplew (opisanie), bayanlaw (povestvovanie), oylaw-pikirlew (rassujdenie), anıqlama (opredelenie). «Durıs, muǵallım bolǵanımız ushın «Watan, xalıq, patriotizm» degen shaqırıqlardı tasladıq. Biraq házirgidey «Meniń xalqım», «Meniń tuwılǵan Ana-mákanım», «milliy úrp-ádetler, milliy qádrیاتlar» dep et betimizden taslap ayta almaytuǵın edik. (Sh.Usnatdinov. «Dáwrán qaraǵan el»).

III BAP. PUBLICISTİKALÍQ TEKSTTÍN STİLLİK ÓZGESHELİKLERİ

3.1. Qaraqalpaq publicistikasında invidual stil máselesi

Publicistikalıq stilde hár qıylı stilistikalıq túske iye til birlikleriniń birikpeleri ulıwma alǵanda júdá keńnen qollanıladı. Bul shıǵarmanıń stillik ózgesheliklerinen hám janrınan ǵárezli. Mısalı, ocherk janrı kórkem shıǵarmanıń stiline jaqın, sonlıqtan da ocherktiń stilinde túrli stillerdiń elementlerin ushıratıwımız múmkin. Mısalı: Protokol ne sóyleydi? Avtor ózi konkret bahasın berip, qurǵaq faktlerge óz kommentariyelerin berip baradı. Stillerdiń baylanısın Tamara Masharipovanıń bul shıǵarmasında rásmiy stildiń rolin kóremiz hám isenemiz. Publicist subektiv baha berip, individual qásiyetlerdi kóre bilgen.

Al informaciyalıq janr rásmiy is stiline jaqın, sol sebepli ol kóbinese bir stildiń shegarasında qaladı. Oǵan qısqalıq, faktke tiykarlanıw tán. Mısalı: «Ol “Trade Finance Magazine” hám “Global Trade Review” baspalarınıń “2012-jıldıń eń jaqsı kelisim” xalıqaralıq sıylıqlarına miyasar bolǵan». (G.Mátyaqubova. «U’stirt keleshegimiz tiregi»).

Publicistikanı zańlı túrde búgingi kúnniń jılnaması dep ataydı. Óytkeni ol házirgi dáwirdi sáwlelendiredi, jámiyettiń eń áhmiyetli dep esaplangan kúndelikli siyasiy sociallıq, turmıslıq, etikalık, filosofiyalıq hám t.b. mashqalalardı jámiyechiliktiń dıqqatına inám etedi. Ol óziniń ishki hám sırtqı tábiyatı boyınsha kórkem ádebiyatqa jaqın. Kórkem ádebiyatqa uqsap onıń tematikalıq sheńberi júdá keń, janrlıq túrleriniń diapazonı úlken, súwretlew resursları sheksiz.

Publicistikanı kórkem ádebiyattıń jaqın sınarı etip kóretuǵın taǵı bir faktor – bul onıń kórkem ádebiyatqa uqsap sóz óneriniń ónimi bolıwı.

Biraq usı uqsashlıqlarǵa qaramastan publicistika sóz óneriniń ayrıqsha túri esaplanadı hám kórkem ádebiyattan ádewir parqlanadı. Publicistika birinshi gezekte oy-pikirlerge, faktke, hújjetke baǵdarlangan boladı. Gercenniń publicist sıpatındaǵı kúshi Belinskiy aytqanıday, onıń dóretiwshiliginde, sheberliginde

emes, al oy-pikirinde. Oy-pikirdiń tereńligi – onıń talantınıń baslı kúshi, al ómir qubılısların keńnen qamtıy biliw sheberligi – talantınıń ekinshi dárejeli qosımsha kúshi.¹

Kórkem ádebiyat jazıwshınıń qıyal kúshi menen real ómirge jaqın kórkem álem jaratadı, biraq ol báribir qıyalıy álem bolıp qala beredi.

Jazıwshı menen publicisttiń turmıs shınlığına qatnası hár qıylı, analizlew metodı da hár qıylı, tásir etiw quralları da hár qıylı.

Jazıwshı ulıwmalılıq, konkretlilik, individuallıq arqalı kórinedi. Mısalı, M.Dáribaevtiń «Mıńlardıń biri» povestiniń hám İ.Yusupovtiń «Aktrisanıń ıǵbalı» poemasınıń alayıq. Bul shıǵarmalarda qaraqalpaq xalqınıń tariyxında – XX ásirdeń 20-30 jıllarında júz bergen waqiyalardıń janlı, konkret, anıq kartinaları súwretlengen. Bul jerde ulıwmalılıq qaharmanlardıń konkret xarakterleri, olardıń is-háreketleri, ómiri, turmıs sharayattı, detalları arqalı kórsetilgen. Erpolat penen Arıwxan obrazı sol dáwirdegi aldınǵı qatar adamlardıń tipi.

Al publicist bolsa, tikkeley analizge ótedi, tiplerdi ulıwmalılıq probellerde izertleydi. Konkretlilik, individuallıq publicist ushın ekinshi dárejeli nárese. Mısalı, eger jazıwshı balalar arasında jinayachılıqtı kórkem shıǵarmada (povestte, gúrrińde hám t.b.) kórsetpekshi bolsa, onda ol qıyalında dóretilgen obrazlar arqalı qanday da bir qıyın sharayatta qalǵan shańaraq aǵzaların – balanıń ata-analarınıń – olardıń turmıs-tárizin, is-háreketin hám t.b súwretlew arqalı erisedi.

Al usı temanı publicist ashıp beretuǵın bolsa, al, ádette, tikkeley temanı ulıwma aladı: jinayattıń kelip shıǵıw deregi, onıń sociallıq sebepleri, onıń menen gúresiw usılları hám t.b. Al konkret mısallar ulıwma jaǵdaylardıń, siyasiy-jámiyetlik analizlerdiń illyustraciyası sıpatında keltiriledi.

Kórkem shıǵarmada hám publicistikada baha beriw principlerinde hár qıylı kóriniske iye. Kórkem sóz álbette jazıwshı tárepinen toqılǵan, dórendi qıyaldan shıqqan qubılıs. Ol bir qaraǵanda haqıyqıy kórinedi, biraq, haqıyqıy emesligi de anıq. Jazıwshı qaharmanlarǵa, olardıń is-háreketine, sóylegen

¹ Солганик Г.Я. Стилистика русского языка. – М.: «Дрофа», 2002. – Б. 186.

sózlerine tikkeley tuwrıdan-tuwrı baha bermeydi. Ol oqıwshını jańasha jol menen ózi baha beriwge iytermeleydi. Jazıwshınıń maqseti – bayanlaw, súwretlew, táriyiplew, ómir shınlıǵın kórsetiw hám usı ózi dóretken turmıs kartinaları, qaharmanları arqalı nelerdi jaqsı kóretuǵınlıǵın, nelerdi jek kóretuǵınlıǵın bildiredi. Bul jaǵdayda isendiriw, bahalaw funkciyası ekinshi dárejeli bolıp qaladı. Al publicist bolsa ashıqtan-ashıq tikkeley úgitleydi, isendiriwge umtıladı, propagandalaydı. Bul jerde, isendiriw funkciyası birinshi orında tur, ol sózler arqalı – olardıń zatlıq emocional hám bahalaw mánislerinde kórinedi. Bul jerde keń obrazlarǵa orın joq.

Publicistikalıq stildiń tili haqqında. Gazeta–publicistikalıq stildiń tematikasınıń sheklenbegenligi, onıń leksikasınıń ájayıp hár qıylılıǵın, ránbáreńligin, keńligin támiyinleydi. Usı kózqarastan bahalaytuǵın bolsaq, publicistika ádebiyattıń eń bay túrleriniń biri.

Biraq, paydalanǵan sózlerdiń sanı leksikanıń ulıwma xarakteristikasına qatnası bolǵanı menen onıń ishki sapasına, baylıǵına, mánililigine guwalıq bere almaydı. Leksikanıń ózinsheligin biliw ushın, sózdiń anaw ya mınaw sóz stiliń ishinde paydalanıw ózgesheligin anıqlaw kerek boladı.

Hár bir stil sózdi ózinshe paydalanadı. Máselen, ilimiy stil sózdiń mánisin uǵım menen shekleydi, uǵım anıq, turaqlı, óz shegarasına iye bolıwı kerek hám uǵımınıń mánisi barınsha aydınlanǵan boladı. Awızsha sóz stili ondaǵı sózlerdiń jıljımalılıǵı menen ayrılıp turadı, olardıń mánilerine anıqlıq jetilispeydi. Kórkem ádebiyatta sózlerdiń ishki formasınıń ashılısıwı nátiyjesinde obrazlardıń júzege keliwi kózge taslanadı. Bul, álbette, jazıwshınıń dóretiwshilik miyneti arqasında iske asadı.

Al publicistikalıq sózdiń ayırmashılıǵı, onda sózdiń emocionallıq kúshiniń úlken orın tutqanı hám tikkeley bahalaw múmkinshiligine iye bolıwı. Publicistikanı házirgi zamanniń siyasiy-jámiyetlik máseleleri tuwralı ádebiyat desek boladı. Publicistikanıń predmeti – jámiyetlik turmıs, sıyasat, ekonomika. Publicistikanıń baslı baǵdarı – turmısqa aktiv aralasıw, jámiyetlik pikir payda etiw.

Gazeta – publicistikalıq stil tásir ótkiziw hám xabarlandırıw funkciyaların iske asıradı. Jurnalist faktler haqqında xabar beredi hám olarǵa baha beredi. Usı eki funkciyanıń óz-ara baylanısı publicistikada sózlerdiń paydalanıw xarakterin belgileydi.

Xabarlaw funkciyası neytral, jámiyetlik leksikanı paydalanıwǵa iytermeleydi. Bunda, siyasiy, ekonomikalıq konseptual leksika úlken rol oynaydı. Bul publicistikaniń baslı obekti – jámiyetlik-siyasiy máseleler bolǵanlıqtan kelip shıǵadı. Máselen: «Olar menen **qatnasıqtı keskinlestiriw máselesin** men álleqashan kewlime túyip qoyǵanman» (O.Ábdiraxmanov).

Bılayınsha qaraytuǵın bolsaq, publicistika ushın ádebiy tildiń bar baylıǵı ashıq. Sóz quralların paydalanıwdıń, saylap alıwdıń baslı kriteriyası – bul olardıń hámmege túsinikli bolıwında. Bul qásiyetke iye emes til quralları alınbaydı. Olardıń qatarına tar kásiplik sózler hám sóylemler, dialektizmler, argotizmler, poetizmler, varvarizmler kiredi. Óytkeni olar xabardı tolıq qabıllawǵa hám túsiniwge kesent keltiriwi múmkin. Bul haqqında belgili jurnalistlerdiń biriniń aytqan pikirini keltiriw júdá orınlı: «Gazetanı akademikler de, ápiwayı rabochiyar da, jaslar menen ǵarrılar da, muǵállimler menen injenerler de, vrachlar da ... oqıydı. Gazetanı xalıq oqıydı... Sonıń ushın gazetaniń sózi eń quramalı uǵımlardı júdá túsinikli, júdá anıq jetkere alatuǵın múmkinshilikke iye ápiwayı sóz bolıwı tiyis».¹

Gazeta – publicistikalıq stil ushın onıń tásir kórsetiwshisi funkciyası baslı belgileriniń biri bolǵanlıqtan, ol sózlerdiń, sóylemlerdiń bahalawshı quralların ónimli paydalanadı. Sonlıqtan da publicistika ádebiy tilden bahalawshı qásiyetke iye bolǵan barlıq sóz quralların erkin paydalanadı. Sonıń ushın da kóplegen sózliklerde ayırım sózlerdiń qasına «gazeta tili» degen stilistikalıq belgi qoyıladı. Bul degenniń mánisi – bul sózler gazeta, publicistika tiline tán degendi ańlatadı. Shınında bul sózlerdiń derlik barlıǵına ashıq bahalawshı mánis tán. Mısalı: «Sociallıq hám diniy ortalıqtı jaqsılawǵa baǵıshlandı» («Aqmańǵıt tańı» gazetası. 2018-jıl, 30-noyabr).

¹ Солганик Г.Я. Стилистика русского языка. –М.: «Дрофа», 2002. – Б. 186.

Alınğan mısallardan kórinip turğanınday publicistika bahalaw ushın házirgi dáwir tiline tán qurallar menen bir qatarda áyyemgi zamanlardan kiyatırğan, tayar sóz qurallarınan paydalanadı. Mısalı: «Jankúyer awıl biyi» («Aqmańıt tańı» gazetası. 2018-jıl. 20-dekabr).

Degen menen publicistika tek tayar sóz qurallarınan paydalanıw menen sheklenbeydi. Ol tásir etiwshi funkciyanıń tásirinde tildiń hár qıylı sferasınan kúndelikli ápiwayı sózlerdi alıp, olardı janlandırıp, ózgeris kiritip, olarǵa bahalawshı mánisti beredi. Bul maqsette arnawlı leksikalar da awıspalı mániste qollanıla bermewi múmkin. Mısalı: 1. «Sana-sezim ushın gúres maydanı» (Sh.Usnatdinov. «Erkin Qaraqalpaqstan». 2007. 19-iyun). 2. «Olar kómiwsiz qalǵan edi...» (A.Hábipov. «Erkin Qaraqalpaqstan». 2001. 11-yanvar).

Publicistikalıq stildiń baha beriwshi funkciyası onıń sintaksisinde júdá anıq kózge taslanadı. Sintaksistiń bay arsenalınan publicistikanıń onıń tásir kórsetiw múmkinshiligi joqarı bolǵan konstrukciyalardı aladı. Bul jaǵınan awızsha sóylew stiline tán konstrukciyalar publicistikaǵa júdá qol keledi. Óytkeni, olar júdá qısqa, anıq, jiynaqlı boladı. Kópshilikke túsiniqliligi, demokratiyalılıǵı menen ayırılıp turadı. Ulıwma alǵanda, publicistikanıń tili kitabiyl tilge jaqın esaplanadı, biraq onıń tilinde paydalanılǵan awızsha stilge tán konstrukciyalar stillik jańalıǵı, tartımlılıǵı menen ayırılıp turadı. Oǵan illyustraciya sıpatında tómendegi mısaldı keltirsek boladı: «Pay mına káris degeniń ádil xalıq eken, Margaretiń shıǵımsız, zıqnaraq edi-ǵoy» (T.Masharipova. «Kempir oqıwshım» ocherki).

Bunday tekstler házirgi dáwir publicistikasında ushırasadı. Ol awızsha sóz tilinde dialog túrde qurılǵan. Avtor qandayda bir pikirdi, jaǵdaydı keltiredi hám sol zamatta bul uǵım durıs pa dep soraw taslaydı. Usılayınsha pikir júrgiziw soraw-juwap tárizinde dawam ete beredi. Eger biz eksperiment sıpatında barlıq sorawlarımızdı alıp taslap, tekstti bir tegis monolog sıpatında bayanlap shıǵıp hám eki tekstti salıstıratuǵın bolsaq, onda biz sorawlardıń bayanlawdı janlandıratuǵının oǵan dinamizm tartımlılıq baǵısh etetuǵının kóremiz. Soraw-juwap konstrukciyalar oqıwshılar tárepinen ańsat qabıl etiledi. Qálegen

publicistikalıq janrlar ushın awızsha sóz tilinen kirip kelgen qısqa prozalıq bólekler tán. Qısqa-qısqa gápler járdeminde ulıwma jaǵday kórinis bayan etiledi.

Publicistikalıq tekst ishinde onıń bóleklerin pikir úzindilerin baylanıstırıp turatuǵın awızsha stilge tán biriktiriwshi konstrukciyalar úlken mánige iye, tekst mazmunına ayqınlıq kirgizedi. Mısalı:

1. «Bir aynaǵa» xabarlastı.
2. Ministrge jazdı.
3. Prezidentke múráját etti.
4. Bolmadı. Túskinlikke berildi.
5. Aqırında kóshege shıqtı.
6. Nızam buzdı dep miliciya alıp ketti.

Publicistika tek ǵana awızsha sóz múmkinshilikleri ǵana emes, al kitabiy sózdiń múmkinshiliklerin de iske qosadı. Kúshli sezimlerdi beriw ushın oqıwshını isendiriw, tásirleñdiriw maqsetinde pikirdi, temanı ótkirlestiriw, kúshewtiw ushın publicistika ritorikalıq sóz qurallarınıń bay ǵáziynesinen ónimli paydalanadı: gáplerdegi paralizmler, anafora hám efiforalar, polisinditon, gradaciya, antiteza, oksimoron, aposiopeza hám t.b. Stilistikalıq figuralar. Mısallar keltiremiz.

Epifora –(grek.epi – keyin, phoros – keliwshi) – gáptiń sońında birdey sózler yamasa sóz dizbekleriniń qaytalanıwınan dúzilgen figura bolıp tabıladı. Qaraqalpaq publicistleri tilinde bunday figuralardan da paydalanılıp atırǵanın bayqadıq. Mısalı: 1. Siz maǵan jigirma jıldan keyingi ushırasıwda jáne sabaq ótip, **ustaz degen, muǵallım degen, adam degen** qanday bolıwı kerekligin úyretip atırǵanıńızdı, bálkim ózińiz de sezbegeñ shıǵarsız!?! (T.Masharipova).

Anafora – (grek. – anaphora – joqarıǵa shıǵarıw) – gáptiń basında birdey sózlerdiń yamasa konstrukciyalardıń qaytalanıp keliúii arqalı jasalatuǵın kúsheytkish figura. Mısalı: 1. Ózimdi salmaqlı uslap, **oylanıp** sóyleytuǵın, **oylanıp** tapsırma berip, máseleni **oylanıp** sheshetuǵın bolǵandayman (Sh.Usnatdinov). 2. Watan óz **Watanıńdı** saǵınıp kelgennen, **óz Watanıńa** jetkenshe asıqqannan, seniń óz xalqıń, **óz Watanıń** bolǵannan, **óz Watanıńdı**

izlegennen artıq qanday baxıt bar? (S.Bahadırova). 3. Studentlik waqıtta olar bir jataqxananıń eki bólmesine bólinip jatıp, **birdey** bilim, **birdey** stipendiya, **birdey** múmkinshilikte jasap, kóp jaǵınan teń edi...(Sh.Usnatdinov).

Oksimoron – (grek. oxmoron) bir-birine qarsı mániidegi sózlerdiń óz ara dizbeklesip, ayrıqsha jańa mániidegi túsinikti payda etiwı.

Mısalı: 1. Aqsholpannıń balası, balaǵa onın ǵamxorlıǵı bulardıń barlıǵı «**ólip baratırǵan hám tirilip atırǵan**» tirishiliktiń simvolikalıq obrazları (S.Bahadırova).

Polisindeton – yamasa kóp dánekerlilik (grek. polysyndeton kóp baylanıslı) – ayılajaq sózderge logikalıq hám intonaciyalıq jaqtan dıqqat awdarılıwı ushın olardı baylanıstırıwshı dánekerlerdiń bir neshe mártebe qaytalanıp, intonociyada irkinish payda bolıwı. Mısalı: 1. Kúlgen adamnıń jılaǵan adamnan **kózi menen de, awzı menen de, beti menen de** hesh qanday ayrımashılıǵı bolmaydı...(Sh.Usnatdinov).

Paralelizmlerdiń hám taǵı basqa arqasında publicistikalıq teksttiń emocionallıǵı, energiyası, pikirlerdiń isenimlilikigi artadı. Bunday funkciyanı publicistikada úndew hám soraw ǵáplerde atqarıwı múmkin. Sonıń ushında olar publicistikalıq teksttiń ishinde kóplep ushırasadı. Mısalı: «Aytpaqshı, qaysı temanı aytıp atır edim?» (O.Ábdiraxmanov).

Teksttiń leksika-semantikalıq ózgeshelikleri haqqında aytqanıımızda úyrenilip atırǵan tekst mazmunına saykes, temanı tereńrek ashıp beriwde avtor stilin kórsetiwshı troplar, sinonim, antonim, gónergen sózler, neologizmler, parcellyatlar vulgarizmlerdiń shıǵarmada qanday maqsette qollanılǵanlıǵı úyreniledi. Mısalı: 1. Durıs, dúnya-dúnya bolǵalı hayallar qurbı kelgeninshe ózin-ózi pardozlap, iyisli sabın, iyisli suwlar,osma, xnalardan paydalanıp, túrli taǵınshaqlar taqqan. Óytpese, hayal bolmaydı. Sonıń ushın da: «**Anańdı ákeńe pardozlap kórset**», «**Elde bir hayal bolsa da, zergege jumis tabıladı**» degenge usaǵan naqıl-maqallar bolǵan (Sh.Usnatdinov). 2. Kúndelikli tınım tappay, haqıyqıy hárekettegi teatrdı sáníyattıń qaynap turǵan qazan dese de boladı. Olay bolsa xalıqta «**qaynap turǵan qazannıń suwıq jeri bolmaydı**»

degen naqıl bar. (Sh.Usnatdinov). 3. - İiy, ádira qaldıq! «**Qartayǵanda saz úyrenip, aqırette shertermiseń!**» – murnın jıyırdı abısınım. (T.Masharipova). 4. **Jatıq minezine qatıq ishıp júrip**, spektakl qaldırmaı saxnada jalt-jult etetuǵın edi (O.Ábdiraxmanov).

Frazeologizmler - óziniń sostavındaǵı sózlerdin mánisinen ózgeshe, awıspalı mánige iye bolǵan sóz dizbekleri. Olardıń mánileri kontekst arqalı anıǵıraq kórinedi. Mısalı: 1. «Kúndelikli turmısta hesh jerge bası batpay, **kimniń tarısı pisse sonıń tawıǵı** bolǵanlarǵa ashshı sabaq boların eskertkimiz keledi»... (Ó.Ótewliev). 2. U’yde bir adam turaqlı basqarıp, onıń «**otı menen kirip kúli menen shıqpa**», xojalıqtı bekkem uslap, balalar tárbiyasına qaraw qıyın boladı. (Sh.Usnatdinov). 3. Ana Watan, xalıq xızmetine bárha taq turıwı ushın salamat ósiwi, shın azamat etip jetisiriw ushın «**azıwlıǵa aldırmaı, qanatlıǵa qaqtırmaı**» janın pidá etetuǵın, kewli – keń paytaxt saray, márt hayallar qaraqalpaqta kóp (T.Masharipova).

«**Teńew** arqalı predmet yamasa qubılıs óz-ara salıstırılıp olardıń birewi ekinshisine teńestiriw arqalı anıqlanadı, túsindiriledi»¹.

Olar hár qıylı usıllar arqalı bildiriledi: 1) kelbetliktiń usatıw mánisindegi – day// -dey//, -tay// -tey affiksleri arqalı hám 2) sıyaqlı, yańlı, misli, mısal, kibi hám t.b. Mısalı: .Jıynalǵan alaman **afrikalı negrler sekilli** qosıq aytıp, oyın oynap, demokratiyanıń toyın toylap atır. (T.Masharipova). 2. Ózimizdegi asfalt shıǵaratuǵın zavodımız tezrek iske tússe, alınǵan paydanıń esabınan jollarımız **aynaday** bolar edi-aw, dep oylaysań. (T.Masharipova). «Eger Qaraqalpaqstandı materiklerge bólip atasaq, **Moynaq – Qaraqalpaqstannıń Evropası**» degen teńew aytıq. 3. Ol kúni-túni **tokqa jalǵawlı apparattay** tınbay oylanatuǵın, adamnıń oyına kelmeytuǵın nárselerdi, teńewlerdi, citatalardı tawıp, geyde aspandı jerge eki eli túsirip qoyatuǵın minezi bar edi (Sh.Usnatdinov). 4. Jan qayǵı bolǵan shańaraq iyeleri **qańbaqtay** jumalap jumırı jerdiń bir shekesi – Amerikadan shıqqan. ... (Ó.Ótewliev).

¹ Бекбергенов А. Қарақалпақ тилинің стилистикасы. – Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1990. 78-б.

Qollanılıw órisi sheklengen sózler qatarına jargonizm hám argotizmler de kiredi. Olar sózdiń awıspalı mánide qollanılıwı tiykarında payda boladı.

Jargonlar – belgili bir sociallıq gruppadağı adamlar arasında ǵana qollanılatuǵın, tek solarǵa ǵana túsinikli shártli sózler hám sóz dizbekleri. Jargonlar sociallıq gruppanıń adamları awızeki sóylewde basqalarǵa túsinikli bolmawı ushın qollanıladı. Máselen, urılar jargonı, áskeriy jargon, sporcmenler jargonı. Jargonlar kóbinese jaǵımsız ekspressivlik mánige iye boladı. Mısalı: 1. Ózimniń burınǵı kitaplarım ǵoy, birewdiń úyinde **jatır** edi, alıp qayttım (Sh.Usnatdinov). 2. Men olardıń ishki sarayına kirip tanısıwımnıń ekinshi betin Azat Berdishevtiń diplomın «**juwıwǵa**» barǵanıımızda ashtım. 3. – Jigitler, **qatıp ketti!** (Sh.Usnatdinov). 4. Balıq, tawıq káwap, qara quwırdaq, sorpa menen bir qoydıń gellesi, palaw asılıwı, qımbat konfeta-pechene, salattıń, ishimliktiń ne túri, qullası, qoyanniń sútinen basqa barlıq zat qoyılıp, dasturxan «**sınıp**» keterliktey dárejede jayılıwı shárt (T.Masharipova).

Tilde emocionallıq dep sózlerdiń adamnıń hár qıylı ishki tuyǵı–sezimlerin ańlatıwı, al eksprssivlik dep hár bir sózdiń kórkemligi hám tásirsheńligi túsiniledi. Qálegen sóz emocional yamasa ekspressivlik mánige iye bola bermeydi. Sózlerdiń emocional hám ekspressivlik mánileri tek kontekstlerde ǵana anıq kórinedi. Mısalı: Saltanatlı leksika: 1. İlayım, Qaraqalpaqstannıń Respublikasınıń Mámleketlik Gimni millionlaǵan júreklerde million jıllar dawamında jańlay bersin! (T.Masharipova). 2. Xalqımızdıń kókiregi oyaw, kewli sergek perzentleri bolǵan Sizlerge jurnalistlik bálent mártebe tileymen! (Sh.Usnatdinov).

Dialektizm –belgili bir terrotoriyada jasawshı adamlardıń til ózgesheliklerine aytamız. Mısalı: **Tinaw** kúnleri ózime ózim júdá narazı edim (Sh.Usnatdinov).

Sinonimlerdi biz formaları hár qıylı, biraq mánileri bir-birine jaqın bolıp keliwshi sózlerdi túsinemiz. Stilistkalıq sinonimler mánileri bir-birine jaqın, birdey, biraq stillik boyawları hár qıylı sózlerge aytıladı. Usınday stillik sinonimler arasında geyparaları qollanılıwı jaǵınan sheklengen boladı. Al ayırım

waqıtları bunday sinonimler arasında qollanıwdan siyreklesken sinonimlerde ushrasıp turadı. Mısalı: 1. «Arıslan qartaysa tıshqan awlaydı» dep, dıń hawada qanatları jelpinirken qara quslar ótkir kózleri menen jerdegi **jemtigin** ańlıp ushkanı ushqan. ... (Ó.Ótewliev). 2. Men, mınaw otırǵan **múysapıd**, júzinen saqalınıńaǵınday nur tarap turǵan ustazıma respublikamızdaǵı júz berip atırǵan úlken ózgerislerdiń **irigabası** ǵana aytım (Sh.Usnatdinov). 3. Ul bala! Lekin úlkemizde keń taralǵan qanı azlıq keseline **muptala** bolǵan jas ana oǵada hálsız bolıwına hám shıpakerlerdiń «emleniwi kerek» degenine qaramastan, tuwıw úyinen shıǵıp úyine keledi (T.Masharipova).

Belgili bir kásiptegi adamlar ǵana qollanılatuǵın sózler hám sóz dizbekleri professionalizm dep ataladı. Terminler ilimiy hám publicistikalıq ádebiyatlarda óziniń tiykarǵı nominativlik (predmet yamasa qubılıstıń ataması) xızmetinde qollanıladı. Mısalı: 1. **Gimniń** jáne bir eń ádiwli wazıypalarınan biri – Qaraqalpaqstan **territoriyasında** jasaytuǵın gúllán **millet** xám xalıqlardı birlestiriw, olardı **ulıwmamilliy** maqsetlerge qaray jetelew, **baǵdarlaw**. (T.Masharipova. «Qaraqalpaq universiteti» gazetası. 28-noyabr 2014-jıl) 2. **Teatr hám kórkem óner institutında spektakller** milliy tilde oynalatuǵın bolǵanı ushın arnawlı qaraqalpak **truppası** ashılǵan edi (Sh.Usnatdinov). 3. Xoreografiyada eń qıyını – ózine óziń oyın qoyıw. (Sh.Usnatdinov).

Paralelizlerdiń hám taǵı basqa arqasında publicistikalıq teksttiń emocionallıǵı, energiyası, pikirlerdiń isenimlilik artadı.

Shıǵarmanı auditoriyaǵa jetkeriwde onıń tásirsheńligin arttırıw publicisttiń individual stiline paylı. İndividtiń shıǵarmasınıń tematikası, problematikası, kompoziciyalıq jańalıqtı kórsete biliwi, eń tiykarǵısı sóz funkciyası leksikası frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń paydalanılıwı avtor tárepinen aytıp beriliw (súwretlew) hám avtorlıq intonaciya kórinedi. Jámiyette bolıp atırǵan hádiyseler, waqıyalar uqsas, birdeylikte ushrasıp turadı. Sonıń ushın da «publicist ushın tema qaytalanıwı múmkin, jurnalisttiń aldında bolsa materialın basqalardan ózgeshe etip baspaǵa beriw emes, al temanı qalay

jetkerip beriw máselesi turadı»¹, dep jazadı G.V.Kolosov. Shıǵarmanıń mazmunın túsindiriw, sóz benen jetkeriw. ol jay yaki kuramalı bola ma, onda sezim-emocional, jámiyetlik-estetikalıq, konkret waqıyalıq tiykarında jaqsı yamasa sın pikir bere alıwı tiyis. Sol arqalı publicist dáwirdiń social-ekonomikalıq, jámiyetlik-siyasiy, mádeniy kelbetin kórsete alıw jolların ózgeshe bere alıw uqıplılıǵına iye bolıwı kerek. Publicistikada individual publicist tili, stil haqqında az ayıladı. Biz úyrenbekshi bolıp turǵan tema mine usı publicistikada individual qatnas jasawı, onıń publicistikalıq xarakterin úyreniwdi tiykarǵı másele etip alǵanbız. «Basqaǵa (ózgege) uqsawdan ashınarlı nársе bolmasa kerek»², dep jazadı jáne sol avtor G.V.Kolosov. Haqıyqatında ózlik bul basqalardan ayırılıp, ereksheleniwdi bildiredi. Qanday da bir tárepleri menen ayırılıp turıw bul unamlı, al stil, tilde jaqınlıqtıń bolıwı, uqsawı avtorlıq individual qatnastıń bolmawı, óz poziciyasın bildire almawı dep túsinemiz. Stil – bul birden payda bolmaydı, ol tájiriyebe nátiyjesinde qalıplese, rawajlanadı³. Demek, avtordıń jeke katnası arqalı individ qalay, qáytip kóre alıw, túsiniw qábiletine bola publicist stili kórinedi. Publicistikaniń múmkinshiligi sonday keń, ol ózinde adam, jámiyet, dáwir arasında bolıp ótetuǵın baylanıs, sol qatnas tiykarında mayda-shúyde detallardı da esapqa alıp, obraz, xarakter ashıp beriledi. Onda pikir, háreket hám kózqaras sóz formasında tásir etiw kúshine iye bolıw menen birge ózgeriwshen qubılıs sıpatında sıpatlanadı. Buǵan ózgeris – jańalıq – waqıt sebep boladı. Qaraqalpaq publicistikasında ótken ásirde júz bergен elewli waqıyanı eske túsireyik.

Qánige jurnalistlerden esitiwimizge qaraǵanda, 1970-jılı «Ámiwdárya» jurnalında Sharap Usnatdinovtıń belgili xirurg Shukurulla Alimov haqqında «Xirurgtıń umıtılǵan kúndeliginen»⁴ ocherki járiyalanıwdan publikada úlken qızıǵıwshılıq payda etken. Jurnal qolma-qol bolıp, oqıwshılar onı jańalık sıpatında qabıl etken. «Bul ocherk qaraqalpaq jurnalistikasında burılıs jasaǵan

¹ Колосов. Г.В. Искусство публицистики. – Алма-Ата: Казахстан, 1968. 209-бет.

² Сол жерде. 208-бет.

³ Сол жерде. 206-бет.

⁴ Уснатдинов Ш. «Әмиўдәрәя» журналы. №7, 1990-жыл.

dáslepki shıǵarma boldı», degen edi jurnalistika izertlewshisi T.Masharipova biziń menen gúrrińleskeninde. Shinında da bul ocherkte Sh.Usnatdinovtıń individual stili ayqın kórindi, endi ol jurnalisttiń sheberligi, individual stiliniń arqasında «umıtılǵan kúndeligi» esten shıqqas kúndelikke aynaldı. Jurnalisttiń bunı tómendegi qatarlar arqalı támiyinledi:

1) «Sırtqı tekst» – at qoyıw usılı.

2) «İshki tekst» – baslanıwdan, yaǵnıy birinshi sóz dizbegi, birinshi gáp penen oqıwshınıń dıqqatın ózine qaratqan. Mısalı: *Kúndelikti urlaw yaki onu ruxsacız oqıwdıń qattı uyat ekenligin bilemen. Sebebi, oǵan eń quptıya sırlarıńdı, ózińnen basqa hesh kimgе sezdiriw múmkin emes, oqıǵanda ózińnen-óziń uyalatuǵın nárselerińdi jazıp qoyasań.*

3) Ózi de qaharman sıpatında qatnasadı, qaharman hám jámiyechilik aldında parızın juwapkershilik penen moyınlaydı. Mısalı: *Biraq, men usılardıń bárin bile tura dostımnıń kúndeligin ashıp oqıdım.*

4) Óziniń alǵa qoyǵan poziciyasınan qaytpaydı. Mısalı: *Solay etip kúndelik oqıldı.*

5) Tilmizdeg terminler hám neologizmlerden orınlı paydalanǵan. Mısallar: *Házir kókirek xirurgiyası bóliminde aq xalat kiyip otırıp, ózime-ózim bilay deymen: – jas jigit, ústińdegi xalatıń qutlı bolsın. Búgin «operativnaya xirurgiya» boyınsha imtixan tapsırdım. «Shomanayǵa kelip, shpriclerimdi kerogazge qaynatıp islew degen túsime de kirgen joq edi» degen edi ol bir saparı.*

6) Sanlı kórsetkishlerden obrazlı túrde ustalıq penen paydalanǵan: «24-iyul. 1964j. Jigirma tórt ret «ura» dep baqıraman. Eger miltıǵım bolǵanda tawǵa ketip, aspanǵa qarata 24 márte atar edim. Jigirma tórt jasımda – Samarqandtaǵı Pavlov atındaǵı medicina institutın pitkerdim. Mámleketlik imtixanǵa shıdam berdim – endi turmıs imtixanı».

7) Tildiń kórkemlew qurallarınan ónimli paydalanılǵan. Mısallar: **Kókiregin ósirip aldım** (metafora). Al oqıwǵa degen ıqlas óz aldına (apasiopeza). ...**kirpikleri tebendey** (teńew) **alakóz balanı** (sinekdoxa) **jaqsı**

kórerin de, kórmesin de bilmedi (oksimoron). Men sońǵı kúnleri **hám** nawqastıń kewlin jıqpayın, **hám** táwibiniń shamasın bir kóreyin, **hám** barlıq vrachlardıń aldında kemshiligin moynına qoyayın dep, bir jumıs kúni shaqıra ğoy demekshi bolıp júr edim (polisindeton). Degen menen turmıs jas balanıń **ırqına qaratpadı** (frazologizm). Kim bolaman? **Xirurg, terapevt, pediater, ftiziater?** (professionalizm). Meniń ushın qıyın bolsa da – **altın** studentlik dáwir (epitet).

– Nawqastı kórдіңiz be, qaysı jeri awırǵan?

– Kórdim, ayaǵı sınǵan.

– Sınǵan ba, jarılǵan ba? (dialog).

Al, adam-she? Onıń awısıq bólegi bar ma? (ritorikalıq soraw).

Shıǵarmanıń kulminaciyalıq shıńı ocherktiń juwmaǵındaǵı mına qatarlarda kórinedi: ...Jumısım qıyın, qattı **sharshayman**, biraq **jalıqpayman** (antiteza). Qoldıń aldınǵı eki barmaǵı tek terige ilinip tur... Men onıń **saw qolın shaynalǵan qolınan** (oksimoron) zorǵa **jazdırıp aldım** (omonim). Bul eki barmaqtıń **kele bolıwına** (sinonim) gúmanlanaman tigip otırıp (apasiopeza). Azanda ózimnen ózim **ushıp oyandım** (giperbola). ...shaynalǵan eki barmaqtıń túri basqalarına qaraǵanda **solǵınlaw** (teńew), biraq ısıwı bar! Demek, aman qaladı! Íske asıp ketedi! (isenimdi, quwanıshtı bildiriw ushın irkilis belgisinen paydalanıw) «Kásibim – maqtanıshım!» (saltanatlı leksika) degen usı shıǵar.

Mine, usı bir ǵana shıǵarmada publicisttiń pafoslı stili ayqın kórinip tur. Bul stil keyin ala tek Sh.Usnatdinovtıń óziniń emes, keyingi áwlad jurnalistleriniń stiline de tásirin tiygizdi hám izin basıp kiyatırǵan jurnalistler A.Hábipov, Ó.Ótewliev, P.Xojamuratova, T.Masharipova, A.Turekeva, G.Turdıshova sıyaqlı kóp ǵana jurnalistlerdiń ósip jetilisiwinde úlgi boldı, dep esaplaymız.

3.2 Qaraqalpaq publicistikasında avtor poziciyasınıń kórinisi

Avtordıń obrazı kategoriyası publicistikalıq stilde de óz ornına iye. Awızsha sóz túrinde, ilimiy, rásmiy stilde avtor – meyli, ol sóyley me ya jaza ma – bir adam bir shaxs: Mısalı: «Ótinemen. Usı arzamdı qanaatlandırısańız!».

Mine, bul sóylemdi aytqanda, jazǵanda usı sózdiń avtorı biraq, hámme waqıtta da bulay bola bermeydi. Mısalı, İ.Yusupovtiń «Ana tilime» qosıǵınıń atındaǵı «-im-» tartım jalǵawı «men» almasıǵınıń ornın basıp tur. «Men» teksttiń artında qalǵan. Biraq shayırdiń «menine» tikkeley silteme hám shayırdiń «meni» eki jerde ashıq kórinedi: «Men teńeymen seni jegen nanıma»; «Sen turǵanda men de ádewir shayıрман». Bul «menler» kimgе tiyisli? Tek shayırdiń ózine me? Joq, álbette. Bul sorawǵa hám «awa» hám «joq» dep juwap bersek, durıslıqqa keledi. «Awa» deytuǵınıımızdıń sebebi; álbette, shayırdiń «meni» ashıq kórinip tur. «Joq» deytuǵınıımızdıń mánisi, bul «men» tek İ.Yusupovtiń jalǵız ózine tiyisli emes ekenligi de anıq. Máselen, ádetteгідen göre quramalıraq. Qalegen qosıqtaǵı sóz, lirikalıq qaharman atınan aytıladı. Lirikalıq qaharmanıń obrazı, shayır tárepinen dóretiledi. Sol sebepli avtor menen lirikalıq qaharmandı teńlestiriwge bolmaydı. Shıǵarmanıń haqıyqıy dóretiwshisi menen shıǵarmanıń bayanlawshısı arasında pariқ saqlanıp qaladı. Bulardıń arasında óz ara qatnastıń ayırmashılıǵına dıqqat awdarıw júdá áhmiyetli. Óytkeni, usı jaǵdayda kórkem ádebiyat penen publicistikaniń arasındaǵı pariқ ayqın kózge taslanadı. Kórkem ádebiyatta jazıwshınıń haqıyqıy shaxsı menen waqıyanı bayanlawshı shaxstıń bir-birine teń bolmawı ádettegi nızamlı qubılısqa aynalıp ketken. Jazıwshı bayanlaw usılların túrlendiriw ushın ádeyi avtor obrazın dóretdi. Mısalı retinde, Sh.Seytov, T.Qayıpbergenov hám t.b. jazıwshılar birinshi betten bayanlanatuǵın shıǵarmaların aytıw kerek («Qaraqalpaqnama», «O dúnyadaǵı atama xatlar», «Kempir oqıwshım», «Qaytarıp ber meniń Ámiwdáryamdı»)

Bul shıǵarmalarda avtordıń obrazı júdá quramalı kompoziciyalıq hám sóz stili formasında kórinedi. Hátteki, waqıya birinshi betten qaharmanıń atınan

bayanlanatuǵın shıǵarmalar da bul qaharman avtorıń obrazı sıpatında kórinedi. Jazıwshı qaharmannıń kózine túsken, ózi gúwası bolǵan waqıyalardı sol qaharmannıń tilinen beredi, biraq oǵan, waqıyalarǵa, basqa qaharmanlarǵa óziniń qatnasın tikkeley emes, ol jańasha túrde bildirip baradı. Bul kórkem ádebiyattıń nızamlıqlarınıń biri. Óytkeni, bul jaǵdaylarda avtorıń obrazı kórkem shıǵarmanı bastan ayaǵına deyin shólkemlestiriwshi faktor sıpatında kórinedi.

Al avtor obrazınıń gazeta – publicistikalıq shıǵarmalarda kórinisine kóz jiberetuǵın bolsaq, onda biz pútinley basqasha, qarama-qarsı jaǵdaydı kóremiz. Bunda avtor menen bayanlawshınıń bir ekenligin bayqaymız. Bul birlik, teńlik publicistikalıq sózdiń baslı ózgeshelikleriniń biri. Oǵan ashıqlıq, hújjetlilik, emocionallıq – tán. Publicist óz oy-pikirlerin, sezimlerin, bahalawların, qatnasların oqıwshıǵa tikkeley bildiredi. Publicistikanıń kúshi de mazmunlı-mániligi de usında.

Publicistikada jurnalisttiń shıǵarmanıń dóretiwshisi sıpatında hám onıń avtorlıq meni bir-birine tolıq sáykes kelgeni menen, bári bir avtor obrazı kompoziciyalıq hám stillik sóz kategoriyası sıpatında saqlanıp qaladı, biraq basqasha mazmunǵa iye boladı. Publicistikada avtorıń obrazı – bul jurnalisttiń avtorlıq meni, anıq ómir shınlıǵına qatnası, onıń tek óziniń bayanlaw, analizlew, bahalaw, xabarlaw usılı. Onnan qala berse jurnalisttiń avtorlıq meni hár qıylı janrda hár qıylı kóriniske iye boladı. Máselen, jurnalist bas maqalada belgili bir jámaáttiń, shólkemniń, birlespelerdiń wákili sıpatında is tutıp jazadı. Bul jaǵdayda avtorıń kollektiv obrazı júzege keledi.

Al, ocherkte avtorıń obrazı basqasha túske iye boladı. Ol anaǵurlım konkretlesken, individuallasqan boladı.

Kishkene xabarlarda, maqalalarda avtorıń obrazı elespesizlew boladı.

Kishkene maqalanıń stili ushın xabar bildiriwge, xabarlandırıwǵa umtılw tán. Baslısı – xabardıń ózin jetkeriw, fakt, waqıyalar haqqında kommentariysız, bahalawsız, juwmaqlawsız qısqa bayanlaw. Tildiń bahalaw imkaniyatı. «Ózbekstan xalqına Nawrız qutlıqlawı» («Qaraqalpaq universiteti» gazetası)

Reportaj oqıwshıǵa waqıya haqqında óz kózi menen kórgendey tásir qaldıradı. «Reportaj – oqıwshınıń kózi hám qulaǵı»¹ dep kórsetedi G.Ya.Solganik. Reportajdıń avtorı waqıyanı óz kózi menen kórgen ǵana adam yamasa waqıyanıń tikkeley qatnasıwshısı bolǵan ǵana adam bolıwı múmkin. Sonıń ushın da avtorda waqıyaǵa óz qatnasın bildiriw, bahalaw múmkinshiligi hám zárúrligi turadı. Usı múmkinshiliklerden orınlı paydalanǵan avtor ózin waqıyanıń haqıyqıy hám isenimli bayanlawshısı ekenin támiyinley aladı. Máselen: «Keliń, bul másele boyınsha pikirlesip alayıq» (Á.Ótepbergenov).

Watandarlıq urıstıń tamam bolıwı – jeńis kúni hám Gitlershil Germaniyanıń kapitulyaciya aktına qol qoyıwı tuwralı jazıwshı B.Gorbatovtıń hám jurnalist M.Merjanovtıń reportajı. Reportaj júdá ápiwayı baslanadı. Kúndelikli waqıyalarday:

«Vosmogo maya tısyachi devyacot sorok pyatogo goda.

Gitlervskaya Germaniya postavlena na koleni. Voyna okonchena.

Pobeda».

Kórip turǵanımızday reportajdıń baslaması bolıp atırǵan waqıyalardıń úlken áhmiyetliligi saltanatlılıǵı menen onı bayanlaw stiliniń ápiwayılılıǵı arasındaqı jasırın kontrasqa qurılǵan. Baslamanıń tili protokoldaǵıday qısqa hám az sózli. Ol tórt gápten quralǵan. Birinshi waqıyanıń bolǵan waqtın kórsetedi. Ekinshi hám úshinshi onıń nátiyjesin ańlatadı. Tórtinshisi, aldınǵı faktlerdiń bárine juwmaqlıq, bir sózlik formulirovka berilgen.

Informaciya júdá qısqa berilgen, bir de zıyat, orınsız sóz joq, tek faktler, waqıyalar. Hár gáptiń salmaǵı onıń óz aldına abzac bolıp ayırılıp turıwınan kórinedi. Gáplerdiń uzınlıǵı áste-aqırın qısqarıp baradı hám eń aqırında bir sózli eń pátli gápke ayıladı.

Mazmunı menen formanıń arasındaqı kontrast tek sintaksiste emes, leksikada da kórinedi. Júdá ápiwayı, neytral kúndelikli sózler tańlangan: «Vosmogo maya. Voyna okonchena». Mine usılardıń fonında emocional

¹ Салгоник Г.Я. «Стилистика русского языка» М; «Дрофа», 2002, 196-бет

boyawğa iye jalǵız gáp ayrılıp turadı – Gitlerovskaya Germaniya postavlenu na kolenu. (Gitlershil Germaniyanıń dizesi iyilgen). Neytral leksika óziniń ishki kontrast mánisi menen bolıp atırǵan waqıyanıń tariyxıy áhmiyetin, masshtabın júdá irilendirip kórsetiwge xızmet etedi. Reportajda avtordıń stilistikalıq maqseti de usı. Stildiń jaylılıǵı, bir tegis qısqaılıǵı, waqıyanı sol kúni qalay ótken bolsa, solay bayanlawğa baǵdarlanǵanlıǵı anıq. Waqıyanıń ullıǵı hámmege málim. Sonıń ushın bul jerde júdá kóterińki gápler orınsızda bolıwı múmkin. Jaqsısı, faktlerge sóz bergen orınlı. Bayanlawdıń qısqaılıǵınıń materiallıǵınıń deregi usında.

Reportajdaǵı stilistikalıq kontrast jurnalistler tańlaǵan arnayı usıl ekeni anıq. Bul baslamadan keyingi obzactan kórinedi.

Chto mojet bit silny, proshe i chelovechny etix slov!

Shli k etomu dnyu dolgoy dorogoy. Dorogoy borbı,

Krov i Pobed.

(Bul sózlerden kúshlirek, ápiwayıraq hám insaniyraq ne bolıwı múmkin! Bul kúnlerge uzaq jollar menen jetip keldik. Bul jollar gúres jolları edi, qanlı hám jeńis jolları edi).

Bunday ápiwayı hám áhmiyetli sózlerdiń keń kommentariylerge mútáj emesligin avtorlar sezdiredi. Durıs faktler sóylesin, tariyx sóylesin. Al avtordıń kommentariyi tekstke elespesiz sińisedi. Jurnalistler avtor obrazınıń usınday kórinisin tańlaǵan. Avtordıń meni reportajdıń sózi quramınan pútinley sırtta qalǵan. Ol kontekstte sintaksislik konstrukciyalardı tańlawda, gáplerdiń kelte qayırılmaǵında hám qısqa obzactarǵa bólekleniwlerinde siyrek ushırasatuǵın bahalawshı sóylemlerde kórinedi.

Reportaj eń emocional obzac penen tamam boldı: «Seychas v etom zale Gitlerovcov postavili na kolenu. Eto pobeditel diktuet svoyu volyu pobejdyonnomu. Eto chelovechestvo razrushaet zverya»

Pobeda! Segodnya chelovechestvo mojet svobodno vzdoxnut.

Segodnya pushki ne strelyayut.

(Házir bul zalda Gitlershilerdiń dizesi iydirildi. Bul jeńgenniń jeńilgenge óz kúshin moyınlatıp atırǵanı. Bul adamzattiń jawızlıqtı quralsızlandırıw atırǵanı.

Jeńis! Búgin adamzat erkin dem aladı; Búgin toplardan oq atılmaydı.)

Bul jerde de avtordıń meni kórinbeydi. Biraq emocional bahalawshı leksika hám frazeologiyalar payda boladı. (Gitlershiler, dizesi iyildirildi, jawız maqluqtı quralsızlandırıw). Avtordıń tolǵanı, pafosı anaforalıq parallel sintaksislik konstrukciyalarda (bul jeńgenniń jeńilgenge óz kúshin moyınlatıp atırǵanı. Bul jawız maqluqtı quralsızlandırıw atırǵanı hám úndew gápte kórinedi. (Jeńis!)

Ocherk janrında fakt, waqıyalar tek bayanlawshı menen sheklenbeydi, al olar avtordıń oy pikirlerine, juwmaqlarına, qandayda bir mashqalalardıń kóriniwine sebepshi boladı. Ocherk reportajǵa qaraǵanda anaǵurlım keń, analizlewge beyimlirek, avtordıń shaxsınan ǵárezlirek janr. Ocherkte avtordıń meni ózinde úlken mazmundı jámlegen boladı, úlken psixologiyalıq funkciyanı orınladı, shıǵarmanıń stilin, jemisin belgileydi. Ocherk, - M.Shaginyanniń aytıwı boyınsha, - bul jazıwshınıń ómir álemine baǵdarlanǵan aktiv sayaxat ... ocherkte obrazlar hám kartinalar konkret kórinedi, hújjetke tiykarlanǵan boladı, biraq ocherktegi oy-pikirler logikalıq apparat juwmaqlawshı xarakterge iye ámeliy juwmaqqa hám háreketke baǵdarlanǵan boladı. Gúrrinde adamlar hám waqıyalar yaddan toqılǵan boladı, al ocherkte olar yaddan shıǵarılmaydı. Gúrrinde «moral» obrazdan hám taǵdirinen kelip shıǵatuǵın bolsa, ocherkte juwmaq, moral oqıwshıǵa tikkeley taza halında jetkeriledi. Faktten oy tuwralı biliw, onı salmaqlı, ashıq, anıq oy tuwdıra biliw, onı salmaqlı, ashıq, anıq halında oqıwshıǵa jetkere biliw, ocherkisttiń talabın belgileydi. Usı ocherktin ornına Sh.Usnatdinovtiń «Allayar II» mısál bola aladı.

Rus diyqanı haqqında bir ájayıp ángime bar. Ol tastan jay salıp atırǵan uqsaydı. Onnan gerbishten nege salmaysañ, sulıwıraq bolar edi dep soraydı. «Durıs, - dep juwap berdi ol, - biraq gerbish tek segiz júz ǵana jıl turadı-ǵoy».

Keleshek haqqında oylaw, ómirdi ózińniń shegarańnan arraǵıraq kóre biliw – adamlarǵa tán qásiyet.

Anatoliy Arganovskiy «Dawamlı iz» («Dolgiy sled») ocherk usılay baslanadı. Ocherk kosmos texnikasınıń ataqlı konsruktoriniń qızıqlı ángimeleriniń fragmentleriniń avtor kommentariyleri menen gezeklestirip jaylastırılıwınan quralǵan. Avtordıń kommentariyleri onıń oy-pikirleri, juwmaqları, sheginislerinen ibarat hám hár qıylı stilistikalıq usıllarda belgilengen.

Bul kommentariyeler geyde bir sóz, bir fraza menen beriledi, geyde avtordıń óziniń dóretiwshiligi haqqında qısqa oyı, geyde qaharmannıń sóylew manerasına bergен xarakteristikası:

1. «Bizler, óz kózimiz benen kóriw ushın arnap kiyatırmız. «Usı jasta, usınday jumısta qalay islep atır? Atı, tek «islep atır» emes pe eken? Onıń jasında kózdiń kóriwi, qulaqtıń esitiwi, durıs pikirlew degen nárseler bar, jumısı adam táǵdiri menen baylanıslı bolsa... ». Keliwimizdiń báni: «jası úlkenge sálem berip qaytıw», dep atalǵanı menen kewlimizde adam balasına tán usınday qızıǵıwshılıq bar edi».

Avtordıń sózinde dialoglarda, tartıs diskussiyalarda ushırasadı.

2. - Buringı ministrimizseń, házir úlken sanatoriyanıń bas shıpakeriseń, jol boyınsha kóringendey bunnan basqa jer tabılmadı ma? –dedi Ábdikerim Mámbetkarimovqa qarap.

-Emlewxana da kóp, EKG da kóp, - dedim men onıń ornına juwap berip, - olardıń hesh birinde sizdey seksen jasar EKGshı joqtá.

Avtor kosmos texnikasını, konstruktöriniń, ómir jolınıń tipik ekenligi haqqında pikir júrgizedi.

Avtor ocherk qaharmannıń ruwxiy dúnyası, onıń óz isine fanatikshe beriliw motivlerin túsiniwge umıtıladı.

3. «... Eger sonday esap júrgizilgende, Allayar aǵa Dosnazarov tek uzaq jasadı, kóbirek islegen ushın ǵana emes, tereń bilimli shıpaker bolǵanı menen de aldınǵı qatarda boladı. Onıń jańa ǵana EKG arqalı ózimdi teksergen waqtında bul kózlerdiń kóriw, qulaqlardıń esitiw qáiletlerinen ginarat tappadım... »

Avtor ocherk qaharmannıń xarakterin qalıplesiw jolların ashıp beriwge joqarı grajdanlıq, azamatlıq qásiyetlerdiń qalıplesiwin kórsetiwge umıtladı

4. «Óytip aldamay-aq qoyıń. Meni tap búgin kóre qaldıńız ba?» degendey, sınshıl kózleri menen bizlerge qarap qoydı. Bul kózlerden hesh nárseni jasırıw múmkin emes edi...

«Harmasınğa usılayınsha kelgenimiz jası úlkenge júdá bir maqul túspegenin sezip, dáslebinde qısınıp edik. Házir, qaytadan, bayağı házili jarasıqlı, ağa-inige aylandıq. Ol sózin dawam etti»

Bul ocherkti joqarı kórkemlikke iye publicistikalıq shıǵarma qatarına qosatuǵın faktorlardın avtordıń tereń emocionallıq kúshke iye. Kommentariyalawshı, salıstırıwshı, bahalawshı sózi.

5. «Shıpakerlik etken alpıs jılǵa shamalas waqıt ishinde bur nurlı kózler nelerdi kórmedi, kimler menen sınaspadı, kimlerdiń kewline málham berip, ómirge qaytadan qushtarlıǵın arttırmadı, deyseń. Jazıwshı menen shayır, xudojnik penen artist óziniń dóretiwshilik miyneti menen qanshama insandardıń kewline shıra jaǵıp, ómiri súyiwshiliktiń, iyman hám insaplılıqtıń tuqımların sepkenin ólshew qıyın. ... Degen menen, qanshama úmiciz kózlerdi qayta ushqınlatqanın, kegirdekke kelip turǵan adam janın ornına qaytarǵanın anıqlaw múmkin emes».

Ocherk publicistikalıq juwmaqlawshı sóz benen tamamlanadı, ocherk qaharmannıń xarakterlik, tipik xakteri dárejesine gúwası bolamız.

6. «Baláǵa at qoyarda jaqsı niyet etiń», - deydi olar. «Qaraqalpaqstanıń jańa tariyxı»nıń (2003-jılı basılǵan) 205- betinde: «Bir neshe jıllardan beri óz milliy ǵárezsizligi, mámlekechiligi ushın gúresip kiyatırǵan qaraqalpaq xalqınıń arızıw-ármanların iske asırıw ushın onıń eń ádiwli ulları Allayar Dosnazarov...hám basqalar úlken xızmet etti», degen tariyxıy anıqlama berilgen. Biz sóz etip otırǵan Allayar Ekinshi paraxat zamanda, ózin tuwıp ósirgen xalqınıń densawlıǵın saqlaw isine pútkil ómirin baǵıshlap kiyatır. Aqsaqalımızǵa: Harmań, aǵa, Sizden Yaratqan iyemiz kúsh-quwatın, aqıl-huwshın ayamasın! deymiz.

Avtordıń kommentariyeleri ocherktiń kompoziciyalıq – stillik ózegin quraydı hám onı janlandırıp turadı. Al ocherk qaharmannıń eske túsiriwleri, áńgimeleri individual ózinshelikke iye tereń mánili.

Avtordıń oy-pikirleri anıǵıraq ayaq, avtordıń obrazı avtor stiliniń tiykarǵı belgilerin júzege shıǵarıwshı faktor esaplanadı. Ocherk janrında avtordıń meni, avtordıń obrazı hám onı ómir shınlıǵına, bayanlaw obektine qatnası syujet háreketlendiriwshı hám materialda tártiplestirip jaylastırıwshı baslı faktor. Usı jaǵınan qaraytuǵın bolsaq, ocherk eń subektiv publicistikalıq janr. Onıń kúshi de qunlılıǵı usında. Avtor oy-pikirleri, sezimleri barınsha ashıq berilgenligi menen oqıwshı ózine tartadı.

Feleton basqa publicistikalıq janrlardan turmıstı satiralıq usılda sáwlelendiriwi menen ayrılıp turadı, ol waqıyalardı, qubılıslardı, faktlerdi satiralıq kózqarastan analizleydi. Sonıń ushın da sol maqsetke say keletuǵın sóz quralların taqlaydı. Olardıń ishinen baslıları sıpatında giperbola, grotesk, kalambur, stillik kontrast, frazeologiya hám t.b.

Olardıń sportqa degen muhabbatı jalınlap ketti. Biraq olarǵa sporttıń mazmunınan forması qattı jaǵatuǵın edi. Jón toqımadan tigilgen sport kostyumleri. Túrlerin aytpaysañ ba! Toyǵın aspan kók. Aq atlas baw-taspaları menen jiyeklengen.

1. Bul jerde, forma sózi eki formada qollanılǵan. Birinshisi – ishki mazmunınıń forması, jasaw forması. Ekinshisi – sırtqı kiyimniń forması.

2. Gazdıń, suwdıń, toktiń tólemlerin óndiriwshı náinsáp, kontrolyordıń ishteylerine tıyım salaman dep barmaǵan tesigim qalmadı. Biraq sonnan beri tapqanın – jalaxor degen at taptım.

Publicistika feletonǵa jaqın janrlardıń biri – pamflet. Pamflet belgili bir siyasiy jámiyetlik qubılıslardı, belgili siyasachılardı, alımlardı, jazıwshılardı hám t.b qatań hám agressiv usılda áshkaralawǵa sáwlelendiriwge baǵdarlangan boladı. Oǵan sarkazm, ironiya, jalǵan patetika jalǵan kóterińkilik tán. Publicistikalıq pamflettiń úlgesi sıpatında L.Tolstoydıń «Aytpasam bolmas» (Ne

могу молчат!), M.Gorkiy «Sarı altın sháhári» (Gorod jyoltogo dyavola) statya – pamfletlerin kórsetiw múmkin.

Publicistikalıq shıǵarmalar menen bir qatarda kóplegen alımlar pamflettiń qatarına ayırım ashıq satiralıq xarakterge iye bolǵan kórkem shıǵarmalardı da kirgizedi. Buǵan mısal retinde Svifttiń sayaxatları, M.Tvenniń «Korol Arturdiń sarayındaǵı Yankiyler» (Amerikaniń turaqlı turǵınları). M.Nızanovtiń shıǵarmalarında pamfletler ushırasadı. «Jayın» ertek pamflet.

Juwmaqlap aytqanda, publicistika – ádebiyattiń ayırıqsha bir túri. Ol forması, shınılıqtı súwretlew usılı tásir etiw sóz quralları boyınsha ózinshelikke iye. Publicistika tematikalıq jaqtan keń janrlıq túrleri boyınsha bay súwretlew quralları sheksiz. Óziniń tásirsheńligi boyınsha kórkem ádebiyattan qalıspaydı. Múmkin, xarakterligi, operativligi jaǵınan kerek jerinde kórkem ádebiyattan ozıp ketetuǵın shıǵar.

S.Bahadırovaniń «Qaraqalpaq qanday xalıq» kitabı¹ ilimiy-publicistikalıq hám ádebiy baǵdarda jazılǵan. Avtor bul shıǵarmaları arqalı publicist sıpatında óziniń poziciyasın bildirgen. Onıń maqseti qaraqalpaqlardıń milliy xarakterin sıpatlaw, qaraqalpaqlardıń áyyemnen kiyatırǵan eski xalıq bolǵanlıǵın dálillew, onı mádeniyatı bay, dúnya civilizaciyasında bekkem ornına iye xalıq ekenligin maqtanış etiw, salt-dástúrlerin, úrp-ádetlerin, baqsı-jırawların, dástanların, dańqlı hayal-qızların, qara úyin, arǵımaq atın, xalıq-oyınların, qaraqalpaq kalendarın h.t.b. aytıp, olardı ilajı bolǵanınsha basqa xalıqlardan ózgesheligin salıstırıp kórsetiwge háreket etken.

«Qaraqalpaqlar qanday xalıq? Bul sorawǵa men bılay juwap berer edim: Ol ótirik sóylewdi jáne eki sóylewdi bilmeytuǵın xalıq. Ol «Bas kesse de, tuwrı joldan qaytpaydı» (Ájiniyaz), dostın bas kesse de satpaydı. Ol hesh kimgе azarı joq, biymálel, tınıshlıqtı súyetuǵın, dostın tóbesine kóterip qádirleytuǵın, seniń ushin janın qiyatuǵın, sońǵı bir tisleм nanın balalarına bermesten saǵan beretuǵın xalıq, sonday haq kewil, júregi taza, niyeti dúziw, tek ǵana dostına

¹ Баҳадырова С. «Қарақалпақ қандай халық». – Ташкент, «Наврўз» баспасы, 2017. – 256 б.

jaqsılıq tileytuǵın xalıq», – dep avtor juwap beredi. «Óz Watanıńdı saǵınıp kelgennen, óz Watanıńa jetkenshe asıqqannan, seniń óz xalqıń, óz Watanıń bolǵannan, óz Watanıńdı izlegennen artıq qanday baxıt bar?», – dep túsindiriwdi, «Dástandı nama menen atqarıwı jaǵınan jıraw namalarınıń eń kóp túri qaraqalpaqlarda. Qaraqalpaq jırawı dástan atqarǵanda 130ǵa jaqın naması menen atqarǵan jáne sol namalardıń 4-5 variantları bolǵan, sonda qaraqalpaq jırawında 650ge jaqın namalar variantları menen bolǵan, qaraqalpaq dástanlarınıń kólemi 15.000 – 25.000 qatar qosıqtan turǵan, bir jırawdıń repertuarında 20dan aslam dástan bolsa, sonda jırawdıń yadında 500.000 – 600.000 qatardan turatuǵın qosıqtı 650 melodiya menen atqarǵan yadında saqlay alǵan»¹, – dep dáliyleydi.

Avtor kórip turǵanıımızday, óz poziciyasın oy-qıyalın, súyispenshiligin, muhabbatın, húrmetin, sorawlarǵa sheberlik, ózgeshe tásirsheńliq, sózlerdi janlandırıw arqalı juwap berip, qórsete alǵan.

G.Mátyakubova «Zulfiya ziyasınan nur alıp...» shıǵarmasında avtor birinshi tásirler, sezimtallıq penen ustazǵa húrmetin, mehir-muhabbatın eske túsiredi: «Áne sonda yadnamalar dápteri ashılıp, erksiz túrde men Zulfiya apa haqqında, onıń tákirarlanbas ómir jolı, dóretiwshiligi, jámiyet turmısındaǵı kóp qırlı jumısı haqqında bilgenlerimdi jaza basladım...» «Yadnama betlerin ashar ekenmen, Zulfiya apa menen bolǵan ushırıswlarımız, onnan esitkenlerim hám xalqımızdıń usınday záberdes, kewli dáryaday keń, talant hám ilhamnan mán»

«Dúnyada áhmiyetli mashqalalar kóp, biraq ápiwayı adamlar olardı «kórmeydi», sebebi olar kúndelikli táshwishler, islerdiń artında kózge ilinbey qaladı. Qala berse, ápiwayı adamlar olardı sezip, kóre biliwge ádetlenbegen. Demek, birew bul mashqalalardı olarǵa kórsetiwı, bildiriwi kerek. Bunday kórsetiw túrлерinen biri media stili esaplanadı. Ulıwma alǵanda, publicistikalıq process: «problema – mazmun – forma» tárizinde keshedi. «Tekstti

¹ Баҳадырова С. «Қарақалпақ қандай халық». – Ташкент, «Наврўз» баспасы, 2017, 68 б.

publicistikalıq qayta islew» degenimiz, «tekstti stilistikalıq jaqtan qayta islew» degen túsinikke sáykes keledi»¹.

Bizín respublikamız turmısında da bunday mashqalalar az emes, jurnalistler kóp jaǵdaylarda redakciyanıń tapsırması menen, ayırım halatlarda ózleriniń baslaması menen usınday máselelerdi kóterip shıqpaqta. «Problema – mazmun – forma» máselesi qalay ámelge asırılǵanlıǵın gazeta-jurnallarda járiyalanǵan bir obektke (fizikalıq múmkinshiligi sheklengen moynaqlı isbilermen Manzura Erniyazova hám onıń tirishilik ushın gúresi, ruwxiy mártligine) arnalǵan úsh avtordıń tórt shıǵarmasın qarap shıǵamız.

«Erkin Qaraqalpaqstan» gazetasınıń xabarshısı Ómirbay Ótewliev «Qayta tuwılǵan Manzuranıń erligi»², «Mehir bulaǵı» akciyasına qatnasıwǵa shaqıramız» rubrikası astında berilgen Arıwxan Turekeevanıń «Manzura hámmeden járdemin ayamaydı (Bizler oǵan járdem beriwimiz kerek)»³, Ğafur Shermuhammedtiń «Jolbarıstıń júregin jegen qız»⁴ ocherkleri oqıwshılar názerine usınıldı.

Ó.Ótewliev: «Ol esine kelgeni menen ózin appaq bultlardıń arasında uship júrgendey seziner edi. Qulaǵında jolawshı vagonların saldır-gúldir tartqan lokomotivtiń ashshı qıyqırığı, adamlar shawqımlasa bergenge erksiz kózin ashtı. Ornınan turmaqshı bolsa gipste, emlewxfanada jatır. Bas ushında ǵárip anası, sońılıqta jarımjan halına taslap ketken ómirlik joldası otır. Ne bolıp, ne qoyǵanı qursın, vagonnıń astına túsip, **bir qol, bir ayaǵınan** ayırılıptı».

A.Turekeeva: «**Oń qolınıń ornı bos qalıp salbırap turǵan jeńdi** kórip qálbimdegi ayawshılıq sezimleri «bas kóterdi». **Aǵashqa aynalǵan oń ayaǵın** silteńkirip basqan Manzura bizlerdi tóрге mirát etti»... «Mayıp bolıp qalǵanımda taslap ketken kúyewimdi ayıplamayman, ózim ruxsat berdim. Ol házir shańaraqlı bolıp ketken».

¹ Машарипова Т. Публицистика теориясының бир пүтин концепциясы: илимий-методологиялық анализ (Қарақалпақстан баспасөзі материаллары мысалында). – Ташкент: “MUMTOZ SO’Z”, 2016. 230-бет.

² Өтеўлиев Ө. Бултты саялаған ылақлы кийик. – Нөкис: «Қарақалпақстан» баспасы, 2015. 40-б.

³ «Қарақалпақстан жаслары» газетасы, 2015-жыл 29-октябрь.

⁴ «Қарақалпақстан жаслары» газетасы, 2017-жыл 6-апрель.

Ġ.Shermuhammed: «Manzura kózin ashqanında bastan-ayaq appaq túske boyalğan álleqanday bólmede jatar edi. Pútkil denesin shıdap bolmas awırıw biylep alğan, qıymıldawğa halı joq. Es-tússiz qalğanlıqtan hesh nárseni esley almas edi. – Sonda poezd dóńgelegi **oń qol, oń ayağımdı julıp ketken eken**, – dep esleydi Manzura».

Ó.Ótewlievtiń ocherkinde kompoziciya durıs qurılmağanlıǵı, izbe-izliliktiń saqlanbağanlıǵı oydıń shubalańqı beriliwine alıp kelgen, nátiyjede oqıwshını ǵabırıştıradı. Avtor qaharmannıń kúyewin ayıplap, «sońǵılıqta jarımjan halına taslap ketken ómirlik joldası» dep baha beredi. Bul gápten avtordıń jigitke ǵázebin, ashıwın basa almay turǵanı seziledi.

A.Turekeeva «Mayıp bolıp qalǵanımda taslap ketken kúyewimdi ayıplamayman. Ózim ruxsat berdim. Ol házir shańaraqlı bolıp ketken» dep jazadı.

Ġ.Shermuhammedtiń ocherkinde Manzuranıń tilinen berilgen «Ómirlik joldasıń namártlik qıldı» deydi. Negizinde olay emes. Ol meni taslap ketken joq, ózim sonı qáledim» degen qatarlardı oqıymız.

Ó.Ótewliev qaharmannıń ruxiy halatın jetkerip beriwdiń ornına, óziniń sezimlerine erk bergen.

A.Turekeevanıń ocherkinde «taslap ketken kúyew»ge «ruxsat beriwdiń» qájeti joq, mánileri qarama-qarsı bolǵanlıqtan bunı oqıwshı qabıl etpeydi. Biraq «ózim ruxsat berdim» degen qaharmannıń sózinen Manzuranıń nashar adam bolsa da, sheshim qabıllawda erkek ornına júretuǵın, bir sózli, ruwxıy kúshli adam ekenliginen dárek beredi. Ocherk dawamında bunı Manzuranıń ustazı A.Nurımbetova da «Ol ruwxıy jaqtan kúshli qız» dep tastıyıqlaydı. Ocherktiń juwmaǵında berilgen qaharmannıń sózleri oqıwshınıń pikirin jáne bekkemleydi: «Men ózime ashınıw menen qarawdı qálemeymen».

Ġ.Shermuhammed bolsa Manzuranıń onıń ishki sezimlerin durıs túsiniw, ruxiy kúshli insan ekenligin kórsete alğan, bolǵan waqıyanı obektiv súwretlewge umtılgan, nátiyjede, oqıwshı ushın gúmilji sorawlar qalmaǵan.

Ğ.Shermuhammed «**oń qol, oń ayaǵımdı julıp ketken eken**» dep Manzuraniń basınan ótken tragediyanı anıq jazǵan. A.Turekeeva bunı tildiń kórkemlew qurallarınan paydalanıp, «oń qolınıń ornı bos qalıp, salbırıp turǵan jeń» (gradaciya) «aǵashqa aynalǵan oń ayaq» (epitet) shıǵarmanıń kórkemliligini, ótkirliğini támiyinlegen. Álbette, bul oqıwshını qanaatlandıradı. Al Ó.Ótewlievtiń shıǵamasında usı fakt anıq berilmegenlikten oqıwshıda túsiniksiz soraw payda boladı. Ol «qaysı ayaǵı, qaysı qolı joq» ekenligine juwap taba almaydı. Jáne Ó.Ótewliev «1981-jılı Moynaqta tuwılǵanımen teńiz kókshil saǵımday uzaqta edi» dep jazadı.

Jurnalist mayıp qız haqqında jazıp atır ma ya teńiz haqqında ma? Jańa tuwılǵan bópe «teńizdiń kókshil saǵımday uzaqta ekenin» qaydan biledi? Gápte logika qáne? Ó.Ótewlievtiń ocherkinde bunday logikalıq jaqtan sáykes kelmeytuǵın gúmilji pikirler barshılıq. Pikirimizge jáne bir mısál keltireyik: «Sırıǵan quraq kórpeshelerim turıp qalmaq, kóylek piship, tigiwdi tanısbilislerdiń kiyimlerinden basladım». Bul gápti tómendegishe qurap kóreyik: «Ózim qurap, sıırıǵan kórpeshelerim kóp turıp qalmaq, ótimli bola basladı. Tanıs-bilislerime kóylek piship, tige basladım».

Ğ.Shermuhammed bolsa «Qullası, men 1981-jılı Moynaqta tuwılǵanman, usı jerde boy jetkenmen, mektepte jaqsı oqıdım h.t.b.» dep anıq jazadı. Al A.Turekeeva «1981-jılı 5-yanvarda tuwılǵan biz benen sizdey shapqılap júrgen qız edi» dep tuwılǵan kúnine shekem anıq jazǵan. Anıqlıq A.Turekeevaǵa tán qásiyet ekenligi usı úsh avtordıń bir obektke arnalǵan shıǵarmasınan-aq bayqaldı. Ğ.Shermuxammed «Tuwma búyrek keselligi tez-tez mazasın alıp turadı. Waqtı-waqtı menen Nókistegi mayıplar reabilitaciya orayında emlenip shıǵıwına tuwra keledi» dep jazsa, A.Turekeeva «Awır awhalda jatqan onıń oń bótekesiniń joq ekeni de (ulıwma bolmaǵan) sonda belgili boldı» dep qaharmannıń fizikalıq halatın ábden konkretlestiredi. Ó.Ótewlievte búyrek haqqında ulıwma sóz etilmegen.

Ġ.Shermuhammed: «Bir kúni keshki waqıt Manzura anasınıń quraq kórpeshe tigip otırǵanına kózi túsip qaldı. Onıń shaqqan háreketlerin uzaq gúzetip otırdı. Negedur usı waqıtqa shekem bir márte bolsa da, ózi quraq qurap kórmegen eken. Sonda onıń kewlinde quraq qurawǵa degen háweslik oyanadı. Erteńine-aq qolına iyne aldı. Lekin, bir qolda tigiwdiń turǵan-turısı azap eken. Ol tawardıń bir ushın ayaǵı menen basıp, ekinshi ushın tislep shep qolda tiger edi. Mine usınday mashaqat penen keshke shekem eki quraq kórpesheni tigip úlgerdi. Soǵan jarasa quraqları da shıraylı shıqtı. Sonnan keyin Manzura bul iske pútkilley berilip ketti. Áwel quraqlardı qurı ermek ushın tiger edi. Kútilmegende oǵan qarıydarlar payda boldı. Qońsı-qobalar, turmısqa shıǵıp atırǵan qızlar úyge kelip buyırtpa beretuǵın boldı».

A.Turekeevanıń ocherkinde Manzuranıń ustazı A.Nurımbetovanıń tilinen berilgen qatarlar: «Awhalın kórip jumıs islewine isenińkiremedim. Qalay kiyimlerdi pishedi, ólshemin qalay aladı? Bul sorawımdı túsingen ol shep qolına ólsheytuǵındı aldı da, ayaǵına basıp ólshey basladı. Bulardı kórip qaltırıp kettim».

A.Turekeeva menen Ġ.Shermuhammed ocherktiń syujetin, kompoziciyasın durıs belgilegen, gápler ápiwayı hám durıs qurılǵanlıǵı sebepli ayılajaq oy-pikir anıq berilgen. Nátiyjede oqıwshılar ushın túsiniksiz, juwapsız sorawlarǵa orın qaldırılmaǵan.

Bir faktqa úsh jurnalist ózleriniń múmkinshiliklerinen kelip shıǵıp, túrlishe qatnas jasaǵan. Názerimizde Ó.Ótewliev waqıya qaharmanınıń ishki dúnyasına kirip barıwda ústirtinlikke jol qoyǵan. Máselen, turmıs penen gúresip, ájel menen ayqasıp, adamlardıń ayanıshlı názerlerin «sındırıp» jasaw ushın, ómir ushın, tirishilik ushın gúresip atırǵan hayal adamǵa «jarımjan halına» ibarasın qollanıp atırǵanda jurnalist kóp qatarı ózi tuwralı jazılǵan maqalanı qaharmanınıń da oqıytuǵının esapqa alıwı kerek edi.

Qalǵan eki avtor bolǵan waqıyanı egjey-tegjeyli izertlegen, onı obektiv túrde súwretlewge umılǵan erisken, gazeta oqıwshılarına, tek gazeta

oqıwshılarına ǵana emes, ózi tańlaǵan jurnalistlik kásibine húrmet penen qatnas jasaǵan, oqıwshılarda Manzuraǵa, onı hár tárepleme qollap-quwatlap turǵan adamlarǵa súyispenshilik sezimlerin oyata alǵan. Bul, álbette, on eki múshesi saw adamlardıń da bir-birine mehir-muhabbatın oyatadı, qansha qıyın jaǵdayǵa ushırasa da, túskinlikke túspewin, qıyınshılıqlardı mártlik penen jeńiwge bolatuǵının, ómirdiń, jasawdıń, bul dúnyanıń gózzal ekenligin uqtıradı.

Joqarıda keltirilgen gazeta-jurnal ocherklerin analizlep qaraǵanıımızda, belgili jurnalistika izertlewshisi, professor F.Muminovtıń «Jurnalistikaniń tiykarǵı belgileri ...publicistikalılıq, analiz etiwshilik hám kórkemlik»¹ dep oǵada durıs atap kórsetkenligin tán aldıq.

İzertlewshi T.Masharipova «Oqıwshılar belgili bir maqalada ortaǵa taslanǵan problema olarǵa jaqın ekenin, ...bul máseleler olardıń turmısınıń bir bólegi ekenin sezgennen keyin, olarda bul mashqalanı ańlap jetiw, onı publicist penen birlikte izertlew tilegi payda boladı... Ámelde publicisttiń is-háreketi onı qızıqtırǵan sociallıq mashqalanı basqalarınan ajratıp alıw, onı dıqqat orayına qoyıw, «el-xalıqtıń – auditoriyanıń kóz aldında» úyreniw. Sonıń ushın da publicisttiń ayırıqsha, eń tiykarǵı ózgesheligi, shıǵarmanıń xarakteri, metodı, funkciyası, mazmunı, obekti, predmeti, principi, janrları, tili hám stilin belgileytuǵın nárse – bul ǵalabalıq málimleme procesi, tekstke operativlik, ǵalabalıq, qızıǵıwshılıq, ekspressivlik, baǵdarlawshılıq sıpat beriw elementlerin sińdiriwden ibarat»² dep jazǵanına joqarıda keltirilgen materiallar misal boları sózsiz. «Media stili shıǵarmaǵa kúsh, ótkirlik, jarqınlıq, tartımlılıq beredi, onı sociallıq mazmun hám gumanizm menen tolıqtıradı. Bunday stil jarqın boladı, ózine tartadı, kewildi tolqıtadı, avtordıń ózi sáwlelendirip atırǵan mashqalalarǵa biypárwa emesligin dálilleydi. Bunda, hátte sezimlerde kúta berilmewdiń, qatań

¹ Мўминов Ф.А. Журналистика ижтимоий институт сифатида. – Т; «Университет», 1998. – Б. 82.

² Машарипова Т. Публицистика теориясының бир пүтин концепциясы: илимий-методологиялық анализ (Қарақалпақстан баспасөзи материаллары мысалында). – Ташкент: “MUMTOZ SO’Z”, 2016. 230-231-бетлер.

súwretlewdiń ózi de ayırım jaǵdaylarda turmıstı publicistikalıq sáwlelendiriwdiń bir formasına aylanadı»¹, dep jazdı.

JUWMAQ

Dissertaciya jumısımızdıń barısında iske asırılǵan ĞXQ tili, ádebiy til, til stilleri, publicistikalıq tekst, publicistikalıq tekst poetikası, poetika hám stilistika uǵımlarınıń mazmunın ashıp beriw;

– qaraqalpaq ádebiy tilinde publicistikalıq stildiń ornın kórsetip beriw.

– qaraqalpaq tiliniń stilleriniń, sonıń ishinde publicistikalıq stildiń hám teksttiń úyreniliw dárejesin sıpatlama beriw;

– qaraqalpaq publicistikalıq poetikasında tekst túsiniǵi, onıń túrlerin, ishki hám sırtqı teksttiń sáwleleniwini kompoziciyalıq metodlar tiykarında úyreniw arqalı individual stildiń, avtor obrazınıń, stilistikalıq figuralardıń, dialoglardıń, monologlardıń paydalanılıw ózgesheliklerin ashıp beriw sonday-aq, bul túsiniqlerdiń qaraqalpaq publicistikasında real janlı kórinis tabıw máseleleri boyınsha baqlawlarımız nátejesinde tómendegidey juwmaqlarǵa keldik.

- tildiń stillik ózgesheliklerine adamlar áyyemgi zamanlardan-aq dıqqat awdarǵan biraq ol óz aldına ilimiy baǵdar sıpatında sońǵı dáwirlerde qáliplesken;

- tildegi stiller birneshe túrlerge bólinedi, sonıń biri – publicistikalıq stil. Ol siyasıy- jámiyetlik, mádeniy, ilimiy hám .t.b tarawlarda keńnen qollanıladı.

- qaraqalpaq tilinde publicistikalıq stildiń payda bolıwı Qaraqalpaqstanda birinshi gazeta-jurnallardıń payda bolıwı menen baylanıslı. Sonıń ushında publicistikalıq stildi ayırım alımlar gazeta stili dep ataydı;

- publicistikalıq stil óziniń payda bolǵan kúninen baslap búginge deyin úlken joldı basıp ótti. Ol házirgi dáwirde qaraqalpaq tiliniń hár tárepleme rawajlanǵanınıń kórinisi sıpatında qaraqalpaq ádebiyatında, jurnalistikasında, radio, televidenesinde úlken orın iyeleydi;

¹ Сол жерде. 231-бет.

- publicistikalıq stil, publicistikalıq tekst teoriyalıq hám ámeliy máseleleri qaraqalpaq til biliminde, ádebiyattanıw iliminde izertlew obekti sıpatında úyrenile basladı;

- publicistikalıq stildin qalıpleesinde jurnalistlerdin, jazıwshı-shayırlardın ornı úlken. Házirgi dáwirge kelip burınǵı áwlad dástúrlerin dawam ettiriwin, óz individuallıǵına iye bir qatar talantlı jurnalist, jazıwshı-publicistler ósip jetiledi;

- búgingi kúnnin publicistikalıq atmosferasin Sh.Usnatdinov, G.Matyakubova, S.Baxadırova, Ó.Ótewliev hám taǵı da basqa bir qatar jurnalistlerdin dóretiwshilik xızmeti belgileydi;

- usı avtorlardın publicistikalıq shıǵarmalarındaǵı tekst stilistikası hám poetikası, tekst hám onın kompoziciyası, olardıń individual stili máselesi hám avtor poziciyasınıń kórinisleri, olardıń ózine tán qásiyetlerin ashıp beriw;

- házirgi dáwir publicistleriniń dóretiwshiliginde individual stildin belgileri óz kórinisin tappaqta. Bul tekstin barlıq elementlerinde kózge taslanadı;

- individual stil publicistikalıq shıǵarmalarda avtor obrazı, avtor poziciyası júzege shıǵıw kórinislerinde ayqın sáwlesin tapqan;

- publicistikalıq tekst ishki hám sırtqı tekstler qatnası úlken rol oynaytúǵın tekstler misalında ashıq kórinedi;

- publicistikalıq tekst kórkem súwretlew qurallarına avtorlardın individual ózgesheligi ayqın kózge taslanadı.

Kórip turǵanıımızday, házirgi qaraqalpaq publicistikası óziniń stillik kórinisleri boyınsha da hár qıylılıǵı menen ajıralıp turadı hám ol bunnan bılayǵı stilistikalıq izertlewer ushın bar dereklerdin kózi bolıp xızmet etetuǵına guman joq.

Usınan kelip shıǵıp, házirgi qaraqalpaq publicistikasınıń poetikalıq ózgesheliklerin hám soǵan baylanıslı uǵım-túsiniklerdin, terminlerdin mazmunın tábiyatın úyreniw bolıp tabıladı. Sonday-aq, jumıstın nátiyjelerinen

qollanba, sabaqlıq sıpatında paydalanıw múmkin hám keleshekte «publicistikaniń tekst teoriyasi» // qusaǵan temalarda izertlew jumıslarınıń payda bolıwına isenim menen qaraymız.

PAYDALANÍLGAN ÁDEBİYATLAR

I. Bash ádebiyatlar

1. Мирзиуев Ш. Еркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини барпо этамиз. Ўзбекистон Республикаси Президенти лавозимига киришиш тантанали маросимига багишланган Олий Мажлис Палаталарининг қўшма мажлисидаги нутқ. /Ш.М.Мирзиуев. – Тошкент: «Ўзбекистон» НМИУ, 2017. – 56.6

2. Ш.М.Мирзиуев. Қонун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш юрт тараққиоти ва халқ фаровонлигининг гарови. «Ўзбекистон» НМИУ, 2017.

3. Ш.М.Мирзиуев. Буюк келажакимизни март ва олий жаноб халқимиз билан бирга қурамиз. «Ўзбекистон» НМИУ, 2017.

4. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиуевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси //HUQUQ, 2019 йил 3-январь.

II. Normativ-huqıqıy hújjetler

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. – Т.; Ўзбекистон, 2018.

2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февральдаги «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш буйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисида»ги ПФ-4947-сонли Фармони. Lex.uz

III. Arnawlı ádebiyatlar

1. Солганик Г.Я. Синтаксическая стилистика. Москва 1973.

2. Кайда Л.Г.. Эффективность публицистического текста. МГУ. 1989.

3. Карасев П.С. Проблемы теории публицистики Ленинградского университета. 1973.

4. Ахметов С., Усунов Ж, Жәримбетов Қ. Әдебияттаный атамаларының орысша-қарақалпақша түсиндирме сөзлиги. Нөкис, «Билим», 1994.

5. Бекбергенов А. Қарақалпақ тилинің стилистикасы. Н., 1990.
6. Бердимуратов Е. Әдебий тилдің функционаллық стиллеринің раўажланыўы менен қарақалпақ лексикасының раўажланыўы. Монография. – Нөкис. 1973. 19-б.
7. Балакаев М., Жанпейсов Е., Томанов М., Манасбаев Б. Қазақ тилинің стилистикасы. Алматы, 1974;
8. Виноградов В.В. «О задачах истории русского литературного языка преимущественно XVII-XIX вв.» – Известия АН СССР, отделение русского языка и литературы. вып.3.М.1946;
9. Виноградов В.В. О языке художественной литературы. – Москва, 1959. 227-б.
10. Виноградов В.В. Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика. – М., 1963. 6-бет.
11. Дәулетов А. Тил билими тийкарлары. Нөкис., «Билим», 2007
12. Жумамуратова М. Журналистика хәм әдебият. – Нөкис: Қарақалпақ мәмлекетлик университети. 1994-ж. 44 бет.
13. Колосов. Г.В. Искусство публицистики. – Алма-Ата: Қазақстан, 1968. 209-бет.
14. Лотман Ю.М. Анализ художественного текста. – М., 1973., с.24.
15. Мўминов Ф. Журналистика – ижтимоий институт сифатида.Т.: «Университет», 1998.
16. Машарипова Т. Ж. Публицистика теориясының бир пүтин концепциясы: илимий-методологиялық анализ (Қарақалпақ баспасөзи материаллары мысалында). – Ташкент: «MUMTOZ SO'Z», 2016. 208-б.
17. Оразымбетова З. Публицистикада тил хәм шеберлик мәселеси. «Әмиўдәрья» журналы. 2014. №1.
18. Оразымбетова З. Қарақалпақ күнделикли баспа сөзи тилинің қәлиплесийи. Канд. Дисс. Н., 2006.
19. Русско-каракалпакский словарь. Под ред. А. Турабаева. – Т.: «Sharq», 2010. – С. 531.

20. Теория литературы. – М., 1965. 280-б.
21. Уснатдинов Ш. Журналистикаға кирисиў. Оқыў қолланба. Н «Қарақалпақстан» 2008
22. Уснатдинов Ш. «Әмиўдәрья» журналы. №7, 1990-жыл.
23. Хализов В.Е. Теория литературы. – М., 1999., с.148.
24. Шомақсудов А., Расулов И., Қўнғуров Р., Рустамов Х. Ўзбек тили стилистикаси. Тошкент, 1983;
25. Баҳадырова С. «Қарақалпақ қандай халық». – Ташкент, «Наврўз» баспасы, 2017, 256 б.
26. Уснатдинов.Ш « Кимге кеш, кимге таң сәхәр...» Нөкис. «Қарақалпақстан», 2002.
27. Уснатдинов.Ш «Көргенлерим хәм кеўилдегилерим». Нөкис. «Қарақалпақстан», 2009
28. Уснатдинов. Ш. «Полат Мадреймов биринши карақалпақ балетмейстери». Нөкис. «Қарақалпақстан», 2011. –Б.13
29. Өтеўлиев Ө. «Теңиздиң жини» Нөкис «Билим» 2005
30. Өтеўлиев Ө. «Бултты саялаған ылақлы кийик». – Нөкис: «Қарақалпақстан» баспасы, 2015. 40-б.
31. Өтеўлиев Ө. «Жабайы көк» Нөкис. «Қарақалпақстан», 2013
32. Өтеўлиев.Ө «Қумырсақа кәрўаны» Нөкис «Қарақалпақстан» 2016
33. Т. Машарипова «Өзимди излеймен...» Ташкент «Extremum Press» 2011.
34. Машарипова Т. Жанлы сөз. – Ташкент. «Extremum Press», 2011.

IV. Qosimsha ádebiyatlar

1. «Еркин Қарақалпақстан» газетасы
2. «Ақмаңғыт таңы» газетасы
3. «Устаз жолы» газетасы
4. «Қарақалпақ университети» газетасы
5. «Китоб дунуоси»

6. «Әмиўдәрья» журналы
7. «Қарақалпақстан жаслары» газетасы, 2017-жыл 6-апрель.
8. «Вести Каракалпақстана», 19 сентябрь 1997г.

V. Internet materiallar

1. www.wikipedia.org - энциклопедиялық сайт
2. www.google.uz
3. www.rambler.uz
4. www.ziyonet.uz
5. www.bibliofond.ru сайт Электронной библиотеки/ статьей, учебной и художественной литературы.
6. www.socialeuropeanjournalism.com